

**BUHARA'DAN KONYA'YA İRFAN MİRASI ve
XIII. YY. MEDENİYET MERKEZİ KONYA**

(I)

Koordinatör : Konya Büyükşehir Belediyesi
Dr. Mücahit Sami KÜÇÜKTIĞLI Kültür Yayınları: 401

Editör :
Prof. Dr. Dilaver GÜRER ISBN: 968-605-389-344-8
Doç Dr. Murat ŞİMŞEK

Yayın Takip: **Konya Kültür A.Ş.**
Eshabil YILDIZ
Derya KARAKAYA

Tasarım&Grafik **Baskı: Erman Ofset Mat.**
Ali Rıza BÜYÜKVADİ **San. Tic. Ltd. Sti.**
Büsün San. Sit. Özlem Cad.
No.33/G
Karatay/KONYA
Tel: 332 342 01 55
Sertifika No: 15409

**Haziran
2020**

TASAVVUF İSTİLAHLARININ OLUŞUMUNDA HADİSLERİN KAYNAKLIK DEĞERİ: SAHÎH-İ BUHÂRÎ'NİN KİTÂBÜ'R-RİKÂK'TA KULLANDIĞI BÂB BAŞLIKLARI ÖZELİNDE

Prof. Dr. İbrahim KUTLUAY*

GİRİŞ

Tasavvuf kaynaklarında zikredilen tasavvuf disiplinin belli başlı istilahlarının temeli, hiç kuşkusuz Kur'ân ve Sünnet'e dayanmaktadır. Ayrıca İslâm ahlâkının özünde zühd ve takvânın bulunduğu, Ehl-i hadis ile zühd ve erken dönem zühd hareketi arasında devamlı bir ilişki olduğu bir vakiydir. Nitekim ilk dönem zâhidlerinin önemli bir kısmı muhaddis¹ olduğu gibi, pek çok muhaddis, sûfi olarak nitelendirilmese de zâhidâne bir hayat sürmüştür.

Bu tebliğin ana konusu, tasavvufî istilahların doğuşu, tarihî gelişimi ve tasavvufun menşei olmayıp çalışmamız esas itibariyle iki temel soruyu cevaplamayı hedeflemektedir: İlki, erken dönem tasavvuf kaynaklarında adına *makâm* denilen terimlerin anlam çerçevesinin ne olduğu, mahiyeti ve kaynaklarda nasıl kullanıldığı; ikincisi Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin *Kitâbü'r-rikâk*² bölümündeki bâb başlıkları ve altında zikredilen hadisler ile kaynağını Kur'ân ve Sünnet'ten aldığı kabul edilen tasavvufî istilahlar arasında münasebet bulunup bulunmadığıdır. Başka bir ifade ile hem Buhârî'nin bâb başlıklarının hem de tasavvufî kavramların kaynağının ortak paydası büyük ölçüde Kur'ân ve Sünnet olduğuna göre, Buhârî'nin kullanımı ile erken dönem kaynaklarda kullanılan terimler ne derece birbiriyle mutabakat içerisindedir? Bu iki soru, aşağıda Buhârî'nin ilgili bölümlerindeki bâblara attığı başlıkların ve kaynaklarda geçen terimlerin ilişkisi birlikte değerlendirilerek cevaplandırılmaya çalışılacaktır. Bu iki ana kaynaktaki emir ve ilkeler, mü'minlerin güzel ahlâklı olmaları için çoğu kere resûllerin ve sâlih mü'minlerin hayatları örnek verilerek yapılan tavsiyeler, hadislerde de Resûlullah'ın (s.a.v.) sözleri ve sünneti/davranış biçimi olarak

*Prof. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Hadis Öğretim Üyesi
i_kutluay@yahoo.com

¹ Bk. Melchert, C., "Hadis Ravisi Olarak İlk Zâhidler", trc. Süleyman Doğanay, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8, 2007, sayı: 19, s. 414.

² Rekâik, rakîk kelimesinin çoğuludur. Sert, haşin kelimesinin zıddı olup ince ve yumuşak, zarâfet, kibarlık, şefkatli, merhametli gibi anlamlara gelmektedir. Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 122.

kendini göstermektedir. Kendilerine model olarak Resûlullah'ı alan ashâb-ı kirâmın ve ashâptan sonra gelen tâbiînin onun güzel ahlâkını benimsedikleri ve müteakip nesillere örnek olmaya çalıştıkları, aynı şekilde tasavvuf kaynaklarında hayat hikâyeleri anlatılan ilk sûfilerin de en çok edebe dikkat ettikleri görülmektedir.

Tasavvuf kaynaklarında, sûfilerin kendilerine has bilgileri ifade etmek için bazı terimler ihdas ettikleri, maksatlarını rumuzlu bir şekilde ifade eden bu terimlerin neye delâlet ettiğinin sadece kendilerinin bildiği, onların makâmına ulaşamamış olanların bu rumuzlardan ve dilden bir şey anlayamayacakları ifade edilmiştir.¹

Buhârî'nin *Sahîh*'inde tam olarak *Kitâbü'z-zühhd* adında bir bölüm bulunmamaktadır; bunun yerine o, *Sahîh*'inin *Kitâbü'r-rikâk*, *Kitâbü'l-edeb* ve *Kitâbü'l-isti'zân* gibi bölümlerde ahlâk hadislerine yer vermiştir; ancak ibadet ve ahlâka dair kavramlar, bir başka ifade ile makâm ve hâllere taalluk eden başlık ve hadisler, Buhârî makâm ve hâl terimlerini kullanmamakla beraber, yoğun olarak *Kitâbü'r-rikâk*'ta yer almaktadır. Bu sebeple çalışmamız ilgili bölüm ile hicrî III, IV ve V. asırda yaşamış mutasavvıfların görüşleri ve ilgili dönemde telif edilmiş tasavvuf kaynakları ile sınırlıdır.

Çalışmamızda tespit etmeye çalışacağımız en önemli husus, Buhârî'nin *Kitâbü'r-rikâk*'ında tasavvuf kaynaklarında makâm ve hâl adı altında zikredilen ne kadar terime yer verdiğidir. Başka bir ifade ile mutasavvıfların kendi aralarında geliştirdikleri dil ile ilgili bölümdeki kavram ve konuların ne kadar benzerlik arz ettiği ve makâm denilen terimlere kaynaklık ettiğidir. Bunun için Buhârî'nin *Kitâbü'r-rikâk*'ında yer alması kaydıyla önce *makâm* ve *hâl* terimlerin tanımları verilecek, ardından sûfilerin buna dair erken dönem tasavvuf kaynaklarında geçen birkaç görüşü zikredilip mezkûr kaynaklar mukayese edilecektir.

Tasavvuf ıstılahlarına yer veren erken dönem bazı kaynaklara gelince, zâhid ve muhaddisler tarafından zühhd alanında *Kitâbü'z-zühhd* adıyla erken dönemden itibaren pek çok eser tasnif ve telif edilmiştir. Zâide b. Kudâme (ö. 161/777), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Ebû Mes'ûd el-Muâfâ b. İmrân el-Ezdî (ö.185/801), Fudayl b. İyâz (ö. 187/802), Veki' b. el-Cerrâh (ö.197/812), Esed b. Mûsâ (ö. 212/827), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Hennâd b. es-Serî el-Kûfî (ö. 243/857) bunlardandır.²

Abdullah b. Mübarek'in ve Ahmed b. Hanbel'in zühhd, ahlâk ve edeb konusunda günümüze ulaşabilen eserleri dikkat çekicidir. Bu alanda ilk yazılı eser³ durumundaki *Kitâbü'z-zühhd ve'r-rekâik*'te Abdullah b. Mübârek zühde dair 1627 rivayeti toplamıştır. Öyle ki onun bu eseri erken dönem zühhd anlayışını yansıttığı

¹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 132.

² Bk. Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, s. 69-70; Abdullah Aydın, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 65.

³ Sezgin, *Tarîhu't-türâsi'l-Arabî*, II, 431.

gibi daha sonra telif edilecek olan bu konudaki çalışmaları da etkilemiştir.¹ Bu konudaki hacimli diğer bir eser *Müsned* sahibi Ahmed b. Hanbel'e ait *Kitâbü'z-zühd* olup yaklaşık 2379 hadis ihtiva etmektedir.

Yukarıda belli başlılarını zikrettiğimiz zühde dair eserlerden başka, erken dönem genel tasavvuf kaynaklarına gelince, Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *er-Riâye*'si, Kelâbâzî/Gülâbâdî'nin (ö. 380/990) *Meânü'l-ahbâr* olarak da bilinen *Bahru'l-fevâ'id*'i ve *et-Ta'arruf*'ü, Serrâc'ın (ö.378/988) *el-Lüma*'ı, Kuşeyrî'nin (ö.465/1072) *Risâle*'si, Hücviyî'nin (ö. 465/1072) *Keşfü'l-mahcûb*'u erken dönem kaynaklar olarak anılabilir. Bu eserler tasavvuf hareketinin Kur'ân ve Sünnet'e dayalı olduğunu vurgulamak, tasavvufun ilkelerini ortaya koymak ve sûfîlerin Ehl-i sünnet akidesini benimsediklerini, nefsi tezkiye ve terbiye ederek *mârifatullâh*ı ve rızâ-i ilâhîyi hedeflediklerini beyan etmek üzere telif edilmişlerdir. Muhâsibî'nin *er-Riâye*'sinde olduğu gibi bazı eserlerde nefsin hastalıkları ve bunların tedavi yolları öne çıkarken bazılarında sûfîlerin makâm ve hâllerle ilgili tecrübe ve görüşlerine ağırlık verilmiştir.

Çalışmamız Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin *Kitâbü'r-rikâk* bölümü olduğundan, aşağıda Kütüb-i Tis'â'ya dâhil eserlerin *Kitâbü'z-zühd* ya da *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik* bölümlerini, hadis sayısı bakımından kısaca mukayese etmek istiyoruz. Buhârî'nin yaşadığı dönemde zühd hadislerine yer veren Kütüb-i Tis'a ile sınırlı hadis kaynaklarının ilgili bölüm adları, bâb ve hadis sayılarıyla birlikte dökümü şöyledir:

Buhârî, *Kitâbü'r-rikâk*: 53 bâb ve 181 hadis.²

Müslim, *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*: 19 bâb ve 75 hadis.

Tirmizî, *Kitâbü'z-zühd*: 62 bâb ve 110 hadis.

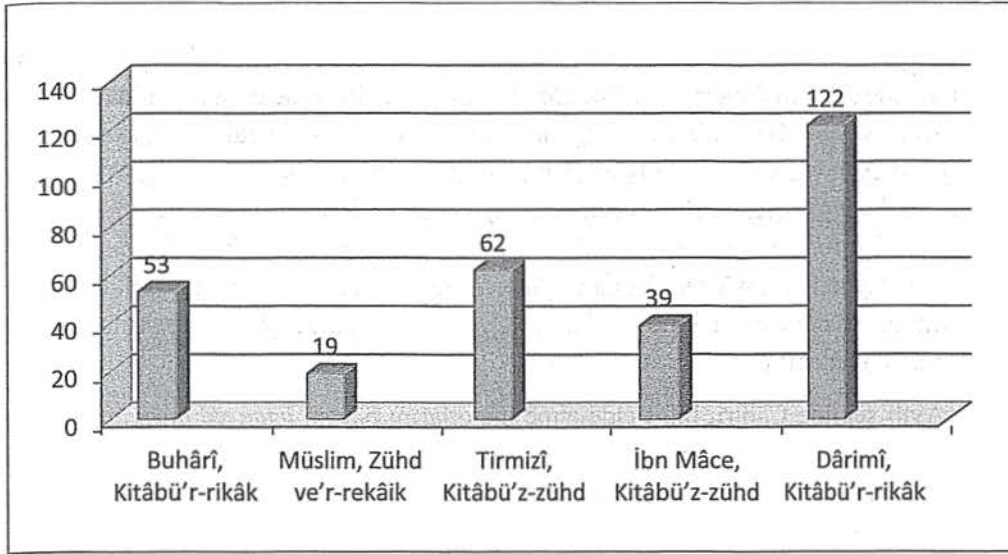
İbn Mâce, *Kitâbü'z-zühd*: 39 bâb ve 241 hadis.

Dârimî, *Kitâbü'r-rikâk*: 122 bâb ve 143 hadis.

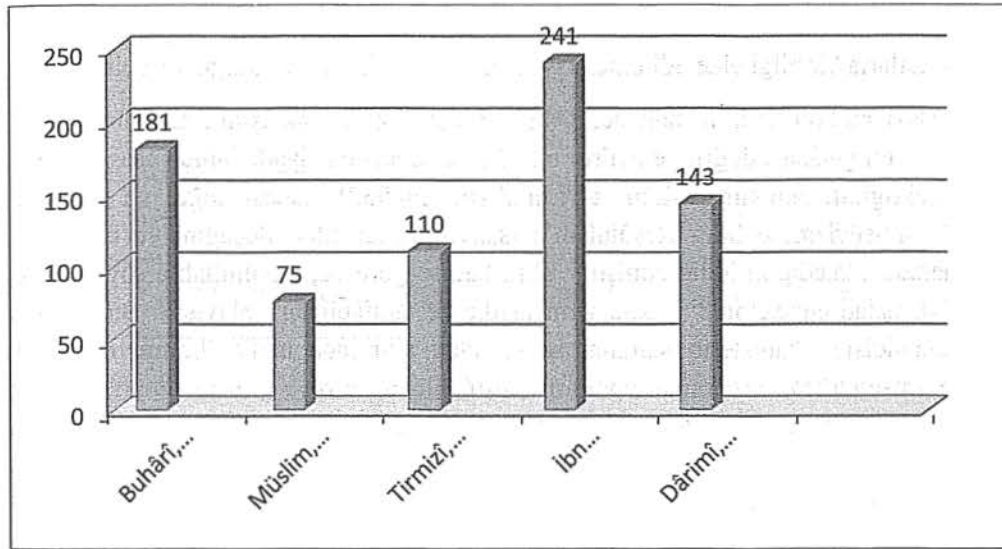
Şekil 1: İlgili Bölümlerdeki Bâb/Terâcim Sayısı

¹ Özafşar, "ez-Zühd ve'r-rekâik", *DİA*, XLIV, 537; Knysh, *Islamic Mysticism: A Short History*, s. 21; Bu iki kitabın değerlendirmesi için bk. Hıdır, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler*, s. 605-615.

² Bazı çalışmalarda hadis sayısı 171 olarak zikredilmekte ise de Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Zühayr b. Nâsır, Dâru Tûki'n-necât, 1422; Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, Matbaatü's-selefiyye, Kahire 1400; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, tahkik ve tashih Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Baz, Dâru'l-fîkr, Beyrut ts. gibi nüshalarda ilgili bölümün bâb başlıklarında geçen hadisler hariç- hadis sayısını 181 olarak tespit ettik.

Şekil 2: Söz Konusu Kaynaklardaki Kitap/Bölüm Adları Altında Tahrîc Edilen Hadis Sayısı

1. MUHADDİS VE SÜFİLERE GÖRE İLİM ÖĞRENME YOLLARI VE HADİS DEĞERLENDİRME ÖLÇÜLERİ

Buhârî'nin erken dönem zühd hareketi ile ilişkisini tespit edebilmek için öncelikle Ehl-i hadis ve Ehl-i tasavvufun epistemolojileri ve hadisleri değerlendirme ölçüleri üzerinde kısaca durmamız gerekmektedir.

Önde gelen erken dönem sûfilerden Zünnûn-i Mısırî (ö. 245/859) bilgiyi; ihlâslı bütün mü'minlerin sahip olduğu "tevhîd bilgisi", ikincisi ihlâslı hakîm, edîb ve âlimlere ait "delil (hüccet) ve beyân bilgisi", üçüncüsü ise Allah'ın ihlâslı

dostlarının bilgisi olan “vahdâniyet sıfatlarının bilgisi” şeklinde üç grupta mütalaa etmiştir.¹ Kuşeyrî (ö. 465/1072) de ilim öğrenme yollarını *burhan*, *beyan* ve *irfan* şeklinde sıralamaktadır. *İlme'l-yakîn*, *burhan* ve delille elde edilen bilgidir. *Ayne'l-yakîn*, *beyan* hükmünde olan bilgidir (keşif ve ilhamla elde edilir). *Hakka'l-yakîn*, ayan-beyân (apaçık niteliğinde) olan bilgidir (müşahede ile elde edilir).² “Şüphesiz ki bu kesin bir gerçektir”³ mealindeki âyet “hakka'l-yakîn”e, “Gerçek öyle değil! Kesin bilgi ile bilmiş olsaydınız!”⁴, “Sonra ahirette onu çıplak gözle görecekler”⁵ âyeti “ayne'l-yakîn”e delil olarak gösterilmiştir. Burada *burhan*ın akıl ve kelâm ilmine; *beyan*ın naklî ilme ve fıkha, *keşfin* ise ilham, sezgi ve tasavvufa tekabül ettiği söylenebilir.

Aynı şekilde Câbirî, bilgi elde etme metotlarını *beyan*, *irfan* ve *burhan* şeklinde tespit etmektedir. Câbirî'nin ifade ettiğine göre, sûfiler “irfan metodu”nu benimsemişlerdir. Onlara göre bilginin en üst derecesi *marifettir*. Bu sebeple metodolojileri *irfan* diye adlandırılmıştır. Sûfiler bilgiyi, akıl ve duyularla elde edilen *zâhirî bilgi*, keşif ve ilham ile elde edilen *hakikî bilgi* diye ikiye ayırmışlar, marifetin ancak keşif ve ilhamla elde edileceğini belirtmişlerdir.⁶ Ehl-i hadis'in ise hadislerin keşif, ilham ve rüya yoluyla tespit edilmesini -sübjektif olduğu için- muteber görmedikleri bilinmektedir.⁷ Allah'ı tanıma (marifet) kalple olur. Akıl metotlarla bir bilgi elde edilememişse o zaman keşfe başvurulduğu anlaşılmaktadır.

Bazı mutasavvıfların hadislerle ilgili ikinci önemli yaklaşımı, hadisin metnine odaklanıp mânası doğru ve ma'ruf bir söz ise seneden ziyade bunun esas alınması gerektiğidir. Nitekim Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) mânası doğru ve güzel bir sözün -söylemese bile- Resûlullah'a (s.a.v.) nispet edilebileceğini ve bunda bir mahzur olmadığını iddia etmiştir.⁸ Ehl-i hadise göre bu, Resûlullah'a söylemediği sözü isnad etmek olup yalana girmektedir ve tehlikeli bir anlayıştır. Buhârî gibi muhaddisler, hadislerin sahihini sakiminden ayırmada hadis ilminin ölçülerini benimserlerken, bazı mutasavvıfların keşif, ilham ve rüya gibi metotları merkeze aldıkları dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) gibi erken dönem mutasavvıfların telif ettikleri eserlerde bilginin sezgi ile elde edileceğini savunan ve akılı âtil hâle getiren *hermetik* geleneğe karşı hadisi öne çıkarmaya çalıştıkları dikkat çekmektedir.

¹ Câbirî, *Arap - İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, s. 329.

² Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 179; ayrıca bk. Câbirî, *Arap - İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, s. 330.

³ el-Vâkıa 56/95; et-Tekâsür

⁴ et-Tekâsür 102/5.

⁵ et-Tekâsür 102/5.

⁶ Câbirî, *Arap - İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, s. 329; Köktaş, *İlk Dönem Sûfileri ve Hadis*, s. 81.

⁷ Geniş bilgi için bk. Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfiler (H. IV/M. X. asır)*, s. 229-240; a.g.mlf. “Tasavvufun Kaynağı Olarak Sünnet”, s. 69.

⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, I, 237; geniş bir değerlendirme için bk. Köktaş, *İlk Dönem Sûfileri ve Hadis*, s. 52-57.

Ayrıca mutasavvıflar, hadisleri değerlendirmede de muhaddislerden ayrılmaktadır. Nitekim Hakîm et-Tirmizî'ye göre hadisleri değerlendirmenin ölçüsü "nurlanmış kalp"tir. Hadisçilere göre hadisleri değerlendirme kriteri sened vb. ilmî ilkelerdir.¹ Nurlu kalp, hadisleri anlama ve yorumlama açısından tamamlayıcı bir unsur olarak işlev görebilirse de o yegâne ölçü olamaz. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), bir hadisin sahih mi yoksa uydurma mı olduğunun keşifle öğrenilebileceğini, hadisçilerin sahih dediği bazı hadislerin sahih olmadığını keşfedildiğini ve bu durumda onunla amelin terk edilmesi gerektiğini; yine râvîler açısından zayıf ve uydurma hükmü verilen bazı hadislerin ise sahih ve Resûl-i Ekrem'in sözü olduğunun ortaya çıktığını ve amel edilmesi gerektiği iddia etmiştir. Ona göre "Keşf sahibi velîlerin ilimlerinin kaynağı Allah'tır; onlar, Hz. Peygamber'in tâbîleri olup korunmuş âlî bir isnada sahiptir."²

Bunlardan başka mutasavvıfların hadisleri nakletmede genel olarak mütesâhil davrandıkları bilinmektedir. Bunun sebepleri arasında, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, onların metne ve mânaya ağırlık vermeleri; muhaddislerin fezâil, terğîb ve terhîb konularında zayıf hadislerle amel edilebileceğine cevaz vermiş olmalarıdır.³ Tasavvuf klasiklerindeki hadisler üzerine yapılan bazı akademik çalışmalarda,⁴ bu kaynaklardaki çok zayıf, asılsız ve kaynağı bulunamayan hadis sayısının ortalama %12 ile %15 civarında olduğu tespit edilmiştir.⁵

2. TASAVVUFUN VE TASAVVUF İSTİLAHLARININ KAYNAĞI

a. Tasavvufun kaynağı

Aslında daha önce de vurguladığımız gibi zühd hareketinin temel kaynağı Kur'ân'dır. Nitekim pek çok âyette takvâ,⁶ dünyanın geçiciliği,⁷ tevekkül,⁸ zikir,⁹ murâkebe,¹⁰ sabır¹¹ gibi kavramlar zikredilmiştir. İlk dönemde tasavvuf adıyla bir disiplin olmadığından hareketle onun kaynağını başka din ve kültürlere dayandırmaya gayret eden görüşler varsa da -nitekim tasavvufun kaynağının Sir

¹ Köktaş, *İlk Dönem Süfîleri ve Hadis*, s. 63-64.

² Bk. İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, II, 253, III, 413-414. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1, 10. Geniş bilgi için bk. Ayhan, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Fütûhât'ta Keşf Yoluyla Naklettiği Tasavvufi Muhtevaya Sahip Rivâyetler", s. 23 vd.

³ Hâris el-Muhâsibî'nin zayıf hadislerin yanı sıra aslı olmayan rivayetler zikretmesi bu konuda en çarpıcı örneklerdendir. Geniş bilgi için bk. Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 217-218.

⁴ Meselâ Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 411; Muhittin Uysal, *Tespit ve Yorum Bakımından Tasavvuf Kitaplarında Bulunan İhtilaflı Haberler*, s. 243.

⁵ Geniş bilgi için bk. Saklan, "Tasavvufun Kaynağı Olarak Sünnet", s. 74.

⁶ el-Bakara 2/282; er-Rahman 55/46; el-Ahzab, 33/37.

⁷ en-Nisâ 4/77; el-Ankebût 29/64.

⁸ İbrahim 14/12; et-Tevbe 9/13.

⁹ el-A'raf 7/25; el-Müzzemmil 73/7.

¹⁰ el-Ahzâb 33/52; Kâf 50/18.

¹¹ ez-Zümer 39/10.

William James (ö. 1794) ve Sir John Malcolm (ö. 1833); Hinduizm'deki yoga, Grek felsefesi ve Budizm olduğunu iddia etmiştir.¹ tasavvufun menşei, İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân ve Sünnet'tir. Zira Asr-ı saadette Kur'ân'ın ve Allah Resûlü'nün tavsiyeleri, toplumda zühd ve zâhidâne hayat² olarak yaşanmakta ve bu adla bilinmekte idi; ayrıca erken döneminden itibaren İslâm'ın içinde yer almaktaydı. Takvâ ve zühd, dünyaya hak ettiğinden fazla değer vermeyen Allah Resûlü'nün ve ashâbının hayat tarzı idi.³

Tasavvuf, İslâm'ı güzel ahlâk şeklinde ihsan mertebesinde yaşamak, nefsi tezkiye edip arındırmak, kötü huyları terk edip güzel huylarla donanmak, Allah Teâlâ'nın istediği gibi bir hayat sürmekten ibarettir. *İhsan*, Cibril hadisinde⁴ vurgulandığı üzere "Allah Teâlâ'nın huzurunda olma bilinci" şeklinde tanımlanabilir. Bu ise Allah'ın Kur'ân'da emrettiği, Resûlullah'ın onun açılımı ve uygulaması olarak Sünnet'inde yapıp gösterdiği ibadetleri, ihlâs ve ihsan mertebesinde, ibadetten amaçlanan maksadı gözeterek hakkıyla icra etmekle ve iyi bir müslümanda bulunması gereken ahlâkî vasıfların tamamı olarak ifade edilen *takvâyı* elde etmekle mümkündür. Resûl-i Ekrem ve ashâbı takvâ kavramını bu mânada kullanmışlardır.⁵

Asr-ı saadetten sonra müslüman coğrafyasının genişlemesi, müslümanların yeni kültürlerle karşılaşması, siyâsî idarenin baskıları, lüks ve israf gibi İslâm'ın hoş görmediği davranışlar zühd hareketini yönlendiren sebepler olarak zikredilmektedir. Söz konusu zühd hayatı II. (VIII.) yüzyıldan itibaren *tasavvuf* adıyla anılmaya başlandı.⁶ Nitekim alt tabakadan gelen ve zanaatkâr olan ilk sûfiler, Emevîler ve Abbâsîler döneminde İslâm topraklarının genişlemesiyle beraber artan zenginlik sonucu dünyevîleşmeyi tenkit etmişler ve zühdü savunmuşlardır. Mısır'da Zünnûn el-Mısırî (ö.245/859), İran'da Ebû Yezîd el-Bistâmî (ö. 261/874), Nişâbur'da Hakîm et-Tirmizî (ö.320/932), Bağdat'ta Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297/909) gibi sûfiler, tasavvuf hareketinin öncüleri olmuşlardır.⁷

b. Tasavvuf ıstılahlarının kaynakları ve tarihî gelişimi

Tasavvuf ıstılahlarının kaynağı da elbette öncelikle Kur'ân ve Sünnet/hadislerdir. *Zühd dönemi* (ilk iki asır), *tasavvuf dönemi* (II. asrın sonu-V. asır), *tarikât dönemi* (VI. asır) şeklinde üç, bazılarının İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ile birlikte başlayan *felsefî tasavvuf dönemi* ilave etmesi ile dört safhada değerlendirilen tasavvuf

¹ Ernst, "Tasawwuf", *Encyclopedia of Islam*, s. 2.

² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 17. İlk tasavvuf tarifi yapan Ma'ruf el-Kerhî'nin (ö. 200/815) "Tasavvuf hakikatleri almak, insanların elindekinden ümidini kesmektir" şeklindeki tanımında zühde vurgu yapılmaktadır. Age. s. 29.

³ Bk. Ajay Kumar Ghosh-Sumeer Ahmad Mir, "A Short Introduction to Origin, Beginning and History of Sufism or Tasawwuf", s. 76.

⁴ Buhârî, "Tefsîr", 31/2, "İmân", 37; Müslim, "İmân", 1.

⁵ Geniş bilgi için bk. Konur, "Tasavvuf Gelişimi", *Tasavvuf*, s. 133.

⁶ Bolat, "Tasavvufun Doğuşu", *Tasavvuf*, s. 114.

⁷ Ernst, "Tasawwuf", *Encyclopedia of Islam*, s. 4.

tarikhinde,¹ tasavvuf ve sûfî kavramlarının ortaya çıkışı, ikinci asrın sonu ile üçüncü asrın başı olarak tarihlendirilmekte ve *tasavvuf dönemi*ne tekabül etmektedir.² Buna göre Kuzeydoğu İran'da ve Irak'ta tasavvuf dönemi olarak adlandırılan II./VIII. yüzyılda, rûhî tecrübeyi formüle eden bazı tasavvuf kavramları kullanılmaya başlanmıştır.³

Tasavvufu bir kavram olarak ilk defa tanımladığı için zühhd döneminin bitirilip tasavvuf döneminin kendisiye başlatıldığı sûfî olan Ma'ruf el-Kerhî (ö.200/815) zamanında, tasavvufî terimlerin kullanıldığı ve giderek yaygınlık kazandığı söylenebilir. Ayrıca tasavvufu, "tasavvuf" kelimesini kullanarak ilk tarif edenin Ma'ruf el-Kerhî (ö. 200/815) olduğu,⁴ bütün ilimlere vukûfiyeti ile öne çıkan Serî es-Sakatî'nin (ö. (ö. 251/865)) ise ilk defa "hâller"i izah eden ve "makâm"ları tertib etmeye teşebbüs etmesiyle tanındığı ifade edilmiştir.⁵ Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) kaydettiğine göre sûfilerin kendilerine has bilgileri ve maksatlarını ifade etmek için neye delâlet ettiğini kendilerinin bildiği bazı terimler ihdas etmişlerdir.⁶ Hücvirî (ö. 465/1072) de her sanat ehlinin ve bütün meslek mensuplarının sanat ve mesleklerinin incelikleri ve kendilerine has sırlarının cereyanı konusunda bazı tabirler, ıstılahlar ve sözler mevcut olduğunu misâllerle izah etmiştir.⁷ Bazı sûfiler tecrübelerini adına makâm ve hâl denilen terimlerle nazariyeye dönüştürmüşlerdir.⁸ Önde gelen erken dönem sûfiler, aralarında bu ıstılahları kullanmışlar ve onları kendilerine göre yorumlayıp değerlendirmişlerdir. Özü aynı kalmakla beraber, tasavvufî bir ıstılahın boyutu, derinliği ve anlam dünyası sûfiden sûfiye değişiklik arz edebilmektedir. Ayrıca bu konuda Medine, Kûfe, Basra, Horasan gibi "zühhd mektepleri"; Nişâbur, Mısır, Şam ve Bağdat gibi "tasavvuf mektepleri" şeklinde iki ekolün olduğu dikkate alınmalıdır. Yaklaşım farklılıklarının ve bazı terimlerin öne çıkarılmasının sebeplerinden birinin ekol farklılığı olduğu anlaşılmaktadır. İlerleyen safhalarda söz konusu ıstılahların hangi anlamlarda kullanıldığı hususu örnekler üzerinden ele alınacaktır.

Sonuç itibariyle tasavvufun nazarî temelleri Kur'ân ve Sünnet olup Resûl-i Ekrem tarafından yaşanan zâhidâne hayat esasen daha sonra adına tasavvuf denecek olan hayatın ta kendisidir. Nitekim ashâbın adına tasavvuf demeden uyguladıkları güzel

¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 81.

² Ajay Kumar Ghosh- Sumeer Ahmad Mir, "A Short Introduction to Origin, Beginning and History of Sufism or Tasawwuf", s. 75; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 81.

³ Ernst, "Tasawwuf", *Encyclopedia of Islam*, s. 4.

⁴ Türk, *Ma'ruf Kerhî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri*, s. 17. Nicholson, *Fi't-tasavvufi'l-İslâm ve Târihihi*, Arapçaya çev. Ebû'l-Alâ Afîfî, Matabaatü lecneti't-telif ve't-tercemeti ve'n-neşr, Beyrut 1956.

⁵ Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 209.

⁶ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 132.

⁷ Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 517.

⁸ Bardakçı, "III-IV/IX-X. Yüzyıllarda İslam Tasavvufunun Teşekkül Süreci", *İslam Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar*, s. 10.

ahlâk ve sâlih ameller, dinî ilimlerin teşekkül ettiği tâbiîn ve tebeû't-tâbiîn dönemlerinde birtakım ıstılahlarla ifade edilmeye başlanmış ve sûfiler arasında yaygın olarak kullanılmıştır.

Tasavvuf disiplini içinde gelişen ve sûfilerin kendi aralarında Kur'an ve Sünnet'ten iktibas edip mânaca zenginleştirerek kullandıkları makâm ve hâl kavramına gelince, hâl "Allah Teâlâ'nın kulun kalbine olan fazl ve lütfu"ndan ibarettir.¹ Makâm ise "Kulun ibadet, mücâhede, riyazet, uzlet gibi konularda Hakk'ın huzurunda bulunduğu manevî yer"dir.² Makâm ve hâlin hangisinin vehbî, hangisinin kesbî olduğu hususu tartışılmışsa da makâmın kesbî, hâllerin vehbî olduğu kabul edilmiştir.³ Sabitleşmiş ve yerleşmiş olan vasfa makâm denilmiştir. "Makâmlar amel nevinden, hâl ise lütuf nevindendir. Makâmlarda kesb zâhir, mevhibe gizlenmiş; hâllerde ise kesb gizlenmiş, mevhibe zâhir olmuştur"⁴ denilerek konuya açıklık getirilmiştir. Makâmın ilkinin tevbe olduğu; sonra takvâ, verâ, inâbe, zühd, fakr, sabır, tevekkül ve rızâ gibi makâmın geldiği ifade edilmiştir.

Diğer bir kavram olan hâl ise "Hakk'tan kalbe gelen bir (his, heyecan ve mânâ)",⁵ başka bir tanımla "zikir safâsı sayesinde kalplere yerleşen durum"dur; devamlı değildir.⁶ Hâlin elde edilmesi, kulun mücâhedesinden ziyade Allah'ın bir lütfudur.⁷ Hâller; murâkebe, kurban, muhabbet, havf, recâ, şevk, üns, itmi'nan, müşâhede ve yakındır.⁸ Bazı hâllerin zamanla makâma dönüştüğü belirtilmiştir. Meselâ tövbe hissi geçici olursa buna hâl adı verilmiş, bu duygunun tekrarlanarak devamlılık kazandığı zaman makâm şekline dönüşeceği ifade edilmiştir. Sabır, tevekkül, rızâ ve zühd gibi makâmın için de aynı durum söz konusudur.⁹

3. BUHÂRÎ'NİN ZÜHD HAREKETİ İLE İLİŞKİSİ

Buhârî, kendi dönemindeki ilmî ve fikrî hareketleri yakından takip etmiş, bunlara karşı kendi tavrını kaleme aldığı eserlerle ortaya koymuş ve selef akidesini öne çıkarmıştır.¹⁰ O, yaşadığı dönemde İslâm toplumuna yön vermeye çalışmış bir muhaddis, hadisler olduğu kadar fıkıhla da iştigal etmiş bir fakih'tir.¹¹

Buhârî, aynı şekilde yaşadığı dönemdeki zühd hareketinden ve zâhidlerin anlayışlarından haberdardı. Haber-i vâhidin delil olmayacağını iddia eden

¹ Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 289.

² Serrâc, *el-Lüma'*, s. 41.

³ Sühreverdî, *Avârif*, s. 274.

⁴ Sühreverdî, *Avârif*, s. 276; *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 307.

⁵ Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 289.

⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 41.

⁷ Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 289.

⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 41.

⁹ Demirci, "Hal", *DİA*, XV, 217.

¹⁰ Bk. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 319.

¹¹ Hatîb, *Târih*, II, 6; Ertürk, "İmam Buhârî'nin Siyaset Anlayışı", s. 8.

Mu'tezile'ye karşı *Sahîh*'inde *Haber-i âhâd* bölümünü tasnif edip koyduğu bâb başlıkları ile bu konudaki görüşlerini izhar ettiği gibi,¹ *Kitâbü'r-rikâk*'ta da hakikî zühdün kaynağının Kitab ve Sünnet olduğunu örnek metinlerle ortaya koymak istemiştir. Zira zühd, sahîh mânada Allah Resûlü ve ashâbı tarafından yaşanmıştır. O hâlde bu hususta da selefin yolunu takip etmek gerekir. Gerek başlık yaptığı âyetler, gerekse Allah Resûlü'nün ve ashâbının hayatından verdiği örnekler ve zikrettiği hadisler buna delil teşkil etmektedir. Nitekim İbn Hacer'in de dikkat çektiği üzere Buhârî'ye göre her bilginin kaynağı, temel prensipler hâlinde Kur'ân ve Sünnet'te mevcuttur.² Buhârî'nin *Kitâbü'r-rikâk*'ında tasavvuf kaynaklarında makâm diye nitelenen on civarında terime yer vermiş olması, makâmaların kaynağının aslında hadis olduğuna bir işaret olarak değerlendirilebilir. Nitekim aynı kavramlara âyetlerde de vurgu yapılmaktadır. Öte yandan makâmaların farklı anlam katmanlarının olması, bir âyetin farklı tefsirlerinin olması gibi, kaynaklarının başka olduğunu göstermez; aksine onun anlam derecelerini ve derinliğini ortaya koyar.

4. BUHÂRÎ'NİN BÂB BAŞLIKLARININ MAHİYETİ

Otorite bir muhaddis olduğu kadar, müçtehit konumunda bulunan İmam Buhârî'nin fikhını bâb başlıklarında yansıttığı³ bilinen bir husustur. O, bâb başlıklarını belirlerken kendinden önceki muhaddislerden istifade etse de onları taklid etmeyip kendine has bir usûl takip etmiştir.⁴ Onun bâb başlıklarını, ya ilgili bölüm ve bâbta tahrîc edeceği hadislerin teması ile uyuşan ilgili âyetlerden ya bu konudaki bölüm adına dâhil olabilecek hadislerden seçtiği; muallak bile olsa merfû, mevkûf ve maktû rivayetlerden yahut da kendi istinbatı olarak tercih ettiği hükümden hareketle belirlediği anlaşılmaktadır.

Belirlediği bu dört maddeden birine dâhil olan bâb başlığının, Buhârî'nin tercihini yansıttığı söylenebilir. Ancak her bir bâb başlığından Buhârî'nin ilgili konudaki görüş ve tercihini tam olarak belirleyebilmek mümkün değildir. Zira o, bazen âyeti olduğu gibi bâb başlığı yapmış, bazen hadisin metnin bir kısmını *taktî*' yoluyla başlık olarak düşünmüştür. Bazen de ilgili âyet ve hadislerden istinbat ettiği hükmü, kendi fikri hâline getirip bâb başlığı olarak yerleştirmiştir. Bununla birlikte Buhârî'nin seçip bâblar içinde zikrettiği hadislerden belli ölçüde onun tercihlerini tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Buhârî'nin bâb başlığında kullandığı ifadelerin delâleti farklı ihtimallere müsait olduğundan her konudaki görüşünü net olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır. Her konu başlığında

¹ Kutluay, "İmâm Buhârî'nin Sünneti Müdafaası -el-Câmi'u's-Sahîh'in Kitâbü'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü Çerçevesinde-", s. 59-60.

² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 488.

³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 22.

⁴ Toksarı, "Sahihu'l-Buhârî'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)", *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhari*, s. 125.

kendi görüşünü yansıtmaya amacı gütmeyeceği ve onun bir hadis kitabı olduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır.¹

el-Câmiu's-sahîh'in 81. Kitabı/bölümü olan Kitâbü'r-rikâk'ta, 53 bâb/tercüme ve 171 hadis yer almaktadır. Buhârî bâbların yaklaşık dörtte birinde âyet zikretmiş, söz konusu alt başlıklarda aşağıda sıraladığımız konulara dair hadisleri tahrîc etmiştir:

1. Sıhhatin ve boş vaktin kıymeti ve sadece ahiret hayatının gerçek (ve daimî) hayat olduğu,
2. Dünya-ahiret karşılaştırmasında bir örnek ve Allah Teâlâ'nın "*Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyundur, bir eğlencedir...*"² kavli,
3. Resûlullah'ın "*dünyada garip veya yolcu gibi ol*" buyurması,
4. Arzuların çok olması (tûl-i emel), Allah Teâlâ'nın "*Her insan ölümü tadacaktır*" ve *Kıyamet günü, ecirleriniz size mutlaka ödenecektir....*"³ buyurması. Ali b. Ebî Tâlib'in (r.a.) "Dünya sırtını dönüp gitti, ahiret bize doğru geldi. Bunların her birinin adamları vardır. Siz dünyanın değil ahiretin adamlarından olun. Zira bugün hesap değil amel günü, yarınsa amel değil hesap günüdür" sözü,
5. Altmış yaşına kadar yaşamış olan kimsenin Allah Teâlâ'nın huzurunda mazeretinin kalmayacağı, Allah'ın "*Onlar orada: Rabbimiz! Bizi çıkar, (önce) yaptığımızın yerine iyi işler yapalım! diye feryat ederler. Size düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi?...*"⁴ buyurması,
6. Allah rızâsı için işlenen amel,
7. Dünyanın korkulması gereken güzellikleri ve bunlar uğruna çekişmek,
8. "*Ey insanlar! Allah'ın va'di gerçektir, sakın dünya hayatı sizi aldatmasın ve o aldatıcı (şeytan) da Allah hakkında sizi kandırmasın!...*"⁵ buyurması,
9. Salih insanların ölümü,
10. Malla yapılan imtihana dikkat edilmesi ve Allah Teâlâ'nın "*Doğrusu mallarınız ve çocuklarınız bir imtihandır*"⁶ buyurması,
11. Allah Resûlü'nün "*Bu (dünya) malı caziptir (hadıra), tatlıdır*" hadisi,
12. "*İnsanın kendi malından (hayır yollarına harcıyıp) önden gönderdikleri, kendisininindir*" sözü,

¹ Polat, "İnsan Hakları İle İlgili İslâmî Prensipler Işığında Buhârî'nin Sahîh'indeki Bazı Bâb Başlıklarının Fikhî Görüşlerle Mukayesesi", s. 126.

² el-Hadîd 57/20.

³ el-Hicr 15/3.

⁴ el-Fâtır 35/37.

⁵ el-Fâtır 35/5, 6.

⁶ et-Tegâbun 64/15.

13. Allah Resûlü'nün "(Mallarını Allah yolunda harcamayıp) çoğaltanlar, (sevaplarını) azaltanlardır" sözü,
14. Hz. Peygamber'in "Uhud dağı kadar altınım olması beni sevindirmez" hadisi,
15. Asıl zenginliğin kalp zenginliği olduğu, "Sanıyorlar mı ki onlara verdiğimiz servet ve oğullar ile kendilerine faydalar sağlamak için can atıyoruz? Hayır, onlar işin farkına varamıyorlar..." âyeti,
16. Fakirliğin fazileti,
17. Hz. Peygamber'in ve ashâbın nasıl yaşadıkları ve dünya nimetlerinden uzak durmaları,
18. Doğru yolu tutmak ve salih amele devam etmek,
19. Havf ve recâ,
20. Allah'ın haramlarına sabretmek. Allah Teâlâ'nın "Yalnız sabredenlere mükâfatları hesapsız ödenecektir" buyurması,¹ Hz. Ömer'in "Biz yaşayışımızın hayrını sabırla bulduk" demesi,
21. Allah Teâlâ'nın "Kim Allah'a tevekkül ederse O, ona yeter"² buyurması,
22. Dedikodunun çirkin görülmesi,
23. Dili muhafaza etme, Allah Resûlü'nün "Allah'a ve ahiret gününe iman eden hayır söylesin veya sussun" sözü. Allah Teâlâ'nın "İnsan hiçbir söz söylemez ki yanında gözetleyen, yazmaya hazır bir melek bulunmasın"³ buyurması,
24. Allah Teâlâ'nın korkusundan ağlamak,
25. Allah Teâlâ'dan korkma,
26. Mâsiyetlerden vazgeçme,
27. Allah Resûlü'nün "Benim bilmekte olduğumu sizler biliyor olsaydınız, muhakkak az güler, çok ağlardınız" sözü,
28. Cehennemin şehvet perdeleriyle örtülmüş olduğu,
29. Allah Resûlü'nün "Cennet sizin her birinize kendi nalınının tasmaından daha yakındır. Cehennem de bunun gibi yakındır" sözü,
30. Allah Resûlü'nün "İnsan (dünya nimeti hususunda) kendinden aşağıda olan kimseye baksın da kendinin üstünde olana bakmasın" hadisi,

¹ ez-Zümer 39/10.

² et-Talak 65/3.

³ Kâf 50/18.

31. Bir güzellik işlemeye veya bir çirkin fiili yapmaya niyetlenen kimsenin durumu,

32. Günahların küçük görülenlerinden sakınılması,

33. Amellerin sonlarına göre değerlendirildiği ve bunlardan korkulacak olanlar,

34. Yalnız yaşamanın kötülerle birlikte bulunmaya göre rahatlık olduğu,

35. Emanetin kaldırılması,

36. Amellerde gösteriş yapma ve yayararak şöhret kazanma d ş n l ğ ,

37. Allah Te     ya itaat yolunda nefsiyle mücâhede eden kimse,

38. Alçak gönüllülük,

40-53. b b başlıkları ise kıyamet al metleri, ölüm, sur, haşr, cennet ve cehennemın vasıfları gibi konulara dairdir.¹ 40. bâba kadar olan mevzular dikkate alındığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Yukarıda hulas  ettiğimiz b b başlıklarını bir bütün olarak değerlendirdiğimizde bazı bâblar birkaç terimle irtibatlı ise de genel olarak bu bâblarda (3, 8, 10, 14, 15, 17, 30. bâblar) en çok zühde yer verildiği göze çarpmaktadır. Bunu havf (24, 25, 27, 33. bâblar) takip etmektedir. Diğer ıstılahlar ise takvâ ve ver  (25, 28, 32. bâblar), fakr (15, 16. bâblar), tevekkül (21, 30. bâblar), tevbe (26.b b), murâkabe (10, 23. bâblar), mücâhede (37. b b) istikâmet (18. b b) şeklinde sıralanabilir.

Buh r  nin *Kit bu r-rik k * nın b b başlıklarında tasavvufun temel ilkeleri olarak zikredilen kavramların kaynaklarının bulunması önem arz etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İmam Buhârî bazı b b başlıklarında âyet, merfû hadis, mevkûf hadis, maktû hadis kullanmakta; âyet ve hadisi, hatta âyet, hadis ve kendisinin yorumu şeklinde kısa bir başlığı şeklinde,    n  birden başlıkta zikrettiği, sadece kısa bir başlıkla yetindiği de olmaktadır. O, yeri geldiğinde bazı garîb kelimelerin anlamları üzerinde durmakta, sah b  ve t b  n  limlerinin bu konudaki açıklamalarına da yer vermektedir. Başlıkların belli bir kısmı ise, bâbın altında zikrettiği hadislerin içeriği ile uyumlu olan Buh r  nin kendi görüş ve tercihlerini yansıtmaktadır. Söz konusu başlıklarda zühd, takvâ gibi konulara temas eden çok miktarda âyet kullanması, Buh r  nin fikirlerini öncelikle âyetlerle temellendirmek istediği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca Buhârî, b b başlıklarında havf-recâ; sabr, fakr, tevâzu gibi tasavvuf terimlerini bizatih  zikremiştir. *Kit bu r-rik k * ta b b başlıklarının mahiyetini tablo hâlinde göstermek faydalı olacaktır:

¹ Bk. Arslan, "el-C miu s-Sah h in "Kit bu r-rik k " Bölümünün Bâb Başlıklarına Göre Buh r  nin Rik k  Anlayışı", s. 146-150.

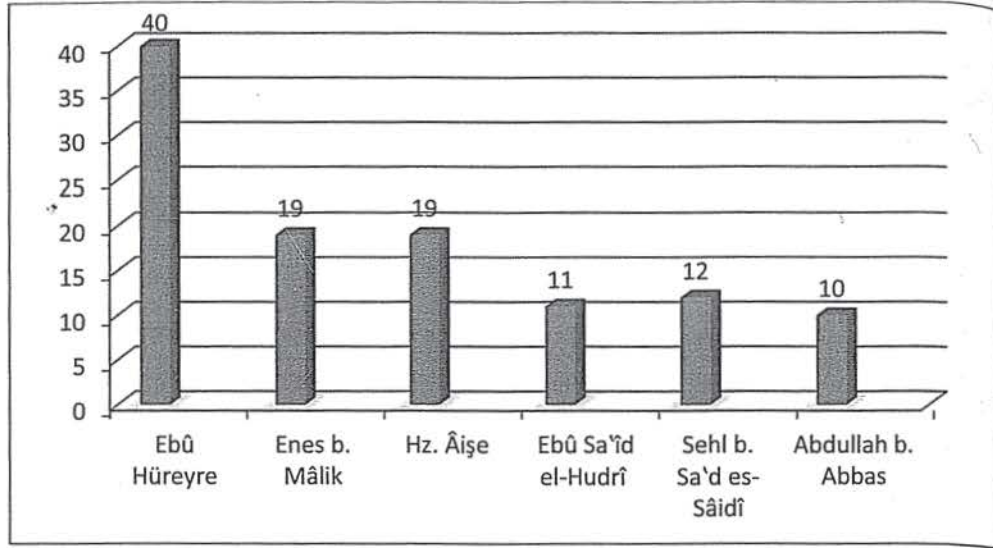
Şekil: 3. KİTÂBÜ'R-RİKÂK'TA BÂBLARIN KAYNAKLARI VE HADİS SAYILARI

BÂBIN KAYNAĞI	BÂB NUMARASI	HADİS SAYISI
Sadece âyet	2, 8, 11, 46.	4
Âyet+merfû hadis	5, 15, 39.	7
Âyet+mevkûf hadis (şerh)	4, 47.	4
Âyet+maktû hadis (şerh)	21	1
Kısa başlık+âyet	10, 13, 20	8
Merfû hadis	1, 3, 14, 27, 29, 31, 41, 51.	39
Başlık+maktû hadis	19.	1
Kısa başlık+hadis+âyet	23, 53.	24
Başlık+mevkûf+maktû hadis	43	2
Kısa başlık/Buhârî'ye ait ifade ya da yorum	6, 2.16.17.18.22.24.25.26.28.30.2.34 .35.36.38.42.44.45.48.49.50.52	92
Bâşlıksız	40.	1
TOPLAM	53	181

Tabloda da görüldüğü gibi İmam Buhârî, 11 farklı şekilde bâb başlığı oluşturmıştır. Bu durum onun bu hususta çok çeşitli alternatifleri kullanabildiğini göstermektedir. En fazla bâb başlığını, âyet ve hadis kullanmadan oluşturduğu kısa başlık ve yorum şeklinde olan kısım teşkil etmektedir ki bunlar Buhârî'nin fikhını yansıtmaktadır. Yoğunluk itibarıyla ikinci sırada merfû hadisin başlık yapılması gelmektedir. Âyet ya da hadiste geçen garîb bir kelimenin ya da ifadenin anlam ve şerhine dair sahâbînin, tâbiînin ya da bazen musannifin kendisinin yaptığı izah da bâbta zikredilebilmiştir.

İmam Buhârî, mezkûr bölümde yaklaşık otuz beş sahâbeden hadis nakletmektedir. Bunlar Ebû Hüreyre (40 hadis), Enes b. Mâlik (19 hadis), Hz. Âişe (19 hadis), Ebû Sa'îd el-Hudrî (11 hadis), Sehl b. Sa'd es-Sâidî (12 hadis) Abdullah b. Abbas'tır (10 hadis). Bunlar grafik hâlinde şöyle gösterilebilir:

Şekil 4: Kitabü'r-Rikâk'ta Kendisinden Hadis Rivayet Edilen Sahâbîler ve Hadis Sayıları

5. *Kitâbü'r-rikâk*'taki Bâb Başlıkları ile Tasavvuftaki Makâmlarının Münasebeti

Buhârî, *Kitâbü'r-rikâk*'da 53 bâb altında zikrettiği 181 hadiste pek çok ahlâkî meseleye temas etmiştir. Dikkat çekicidir ki erken dönem tasavvuf kaynaklarında makâm diye zikredilen dokuz terimden -tevâzu hariç tutulursa- beşi, söz konusu bâb başlıklarında yer almaktadır. Bu durum tasavvuftaki makâm adı verilen terimlerin Kur'ân ve Sünnet'ten alındığına delâlet etmektedir. Bu sonuç, tasavvufun kaynağını başka din ve kültürler olarak değerlendirmenin en azından *makâm*lar bazında isabetli olmadığını göstermektedir.

Aşağıda önce tasavvuf kaynaklarında *makâm* diye zikredilenle sınırlı olarak bu terimlerin tafsilata girmeden kısaca tanımları yapılacaktır, ardından Kur'ân'da ve hadislerde nasıl kullanıldığı zikredilecek ve Buhârî'nin *Kitâbü'r-rikâk*'ında bâb başlıklarında ilgili terimleri nasıl değerlendirdiği üzerinde durulacaktır. Amacımız ilgili terimlerin anlamlarını verdikten sonra, Buhârî'nin *Sahîh*'inin söz konusu bölümünde, bunların nasıl geçtiğini ortaya koyup bir mukayese imkânı sunabilmekten ibarettir.

a. Zühhd

Tasavvuf düşüncesinin temelinde "zühhd" ve "takvâ" kavramları yer almaktadır.¹ Sözlükte terketmek, vazgeçmek, değer vermemek gibi anlamlara gelen zühhd kelimesi,² tasavvuf kaynaklarında "yüce bir makâm ve hoş hâllerin başlangıcı, Allah'ın rızâsına talip olanların ve tevekkül ehlinin ilk basamağı" olarak tavsif

¹ Arslan, "el-Câmiu's-Sahîh'in "Kitâbu'r-Rikâk" Bölümünün Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Rikâk Anlayışı", s. 142.

² Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 115.

edilmiştir.¹ Zühd, “Allah’tan başka her şeyi gönülden çıkarmak; değer vermemek; ne varlığa sevinmek ne de yokluğa üzülmek, Allah ile ganî, Allah ile azîz olmak,”² “dünyaya buğz edip ondan yüz çevirmek, ahiret rahatı için dünya rahatını terk etmek, dünyayı kalpten çıkarmak” şeklinde tanımlanabilir.³

Zühd, “dünyadan alâkasını kesmek değil dünyaya ve dünyalığa rağbet etmemek” anlamına gelmektedir. Nitekim Cüneyd’e (ö. 297/909) göre zühd; “elde malın, kalpte mal sahibi olma arzusunun bulunmaması”dır. (Zira insan kuldur, kölenin mal sahibi olma arzusu olmaz). İbn Mesrûk (ö. ö. 298/910) ise “Zâhîde mâlik olan Allah’tır, başka bir sebep ve menfaat ona mâlik olmaz” demiştir.⁴ İyi bir müslümanda bulunması gereken inanç, ibadet, ahlâk ve âdâba dair özelliklerin hepsine birden zühd adı verilmektedir.⁵ Sahâbeye kavuşan nesil tâbiîn, tâbiîni gören nesil etbâü’t-tâbiîn adını almış, sonraki yıllarda samimî dindarlara zâhid denilmeye başlanmıştır.⁶

Dikkat çekicidir ki Kur’ân’da zühd kelimesi Hz. Yusuf’u kuyuda bulanların Mısır’da köle pazarında satarlarken ellerinden bir an önce çıkarabilmek için bu hususta isteksiz olup az bir pahaya satıp geçtiklerini ifade sadedinde “ve kânû fihi zâhidîn”⁷ şeklinde olumsuz mânada kullanılır. Buna göre muteber bir şey olmadığı akla gelebilirse de zühd, hadislerde geçici ve aldatıcı olan “dünyaya değer vermeme” anlamında övülmüştür.

Buhârî’de, Kitâbü’z-zühd⁸ şeklinde bir bölüm olmasa da o, bu konudaki rivayetleri Kitâbü’r-rikâk, Kitâbü’l-edeb, Kitâbü’l-isti’zan gibi bâblarda zikretmiştir. Kitâbü’r-rikâk’da bâb başlığında hadisten alıntılanarak “Dünya hayatı ahirete nisbetle gerçek değildir; gerçek hayat ahiret hayatıdır” şeklinde başlık koyması bunun göstergesidir.⁹

Buhârî’nin 7. bâbının başlığı ise “Dünyevî zevkler ve güzelliklere ve onları elde etmek için yarışmaya karşı uyarı” şeklindedir. Bu bâbın altında zikredilen bir hadiste haber verildiğine göre, görevli olarak gönderilen Ebû Ubeyde cizyeye bağlanan Bahreyn’den oraya mallarla döndüğünde ashâb sevinmiş, bunun üzerine Allah Resûlü ashâbını şöyle uyarmıştır:

¹ Serrâc, *el-Lüma*, s. 45.

² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* s. 179.

³ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 115.

⁴ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 142.

⁵ Konur, “Tasavvufun Gelişimi”, *Tasavvuf*, s. 134.

⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle fi’t-tasavvuf*, s. 111.

⁷ Yusuf 12/20.

⁸ Bir hadis mecmuasının câmi’ türü eser olabilmesi için ihtiva etmesi gereken bölümlerden biri de Kitâbü’z-zühd’dür. Buhârî’nin söz konusu bölümün asıl adının *Kitâbü’z-zühd ve’r-rekâik* olduğu ifade edilmiştir.

⁹ Buhârî, *Rikâk*, 1.

“Allah'a yemin ederim ki ben sizin fakirleşmenizden korkmuyorum. Aksine sizden önceki ümmetlerin önüne serildiği gibi dünyanın sizin de önünüze serilmesinden, öncekiler gibi sizin birbirinize düşmenizden ve sizden öncekileri gaflete düşürdüğü gibi dünya nimetlerinin sizi de gaflete düşürmesinden korkuyorum.”¹

Resûlullah (s.a.v) ve genel olarak ashâbı maddî zorluk ve açlık içinde yaşıyordu. Nitekim Resûlullah'ın ve ashâbının nasıl yaşadıkları ve dünyaya değer vermediklerinin ifade edildiği bâbta Allah Resûlü'ne yeryüzünün hazinelerinin anahtarı teklif edildiğine dair rivayet kaydedilmiştir: *“...O ben şu anda Havz'ıma bakıyorum. Vallahi sizin benden sonra küfre düşmenizden endişe etmem; dünyanın zevkleri için yarışmanızdan endişe ediyorum”²* buyurarak dünya zevklerine dalmaya karşı uyarmıştır. Bu sebeple ashâb, Resûl-i Ekrem'i kendilerine model alarak varlık dönemlerinde dahi zühd içinde yaşamayı tercih etmişlerdir. Nitekim Habbâb'a dayandırılan bir rivayette o, *“Sahâbe bu dünyanın nimetlerinden pek az yararlanarak ahirete göçmüşlerdir. Biz ise dünya malı toplamaya çabalıyoruz”³* demiştir.

Dünya malı bir imtihan aracıdır. Nitekim İmam Buhârî 8. bâbda *“...Dünya hayatı sizi aldatmasın...”⁴* mealindeki âyeti iktibas etmiştir. Burada kaydedilen bir hadise göre *“Mescide gidip güzelce abdest alarak iki rek'at namaz kılanın Allah Teâlâ günahlarını affeder.”* Ancak bu durum mü'minin gevşemesine sebep olmamalı, buna güvenerek ameli azaltmamalı ve günahları tekrarlamamalıdır.

Buhârî 10. bâba *“malın fitne (imtihan) olduğunu ve ondan sakınılması gerektiğini”* başlık olarak belirlemiştir. Buhârî burada *“Mallarınız ve çocuklarınız imtihtandır”⁵* mealindeki âyeti delil olarak kullanmıştır.

Buhârî, *“el-Emel ve tûlih**?”⁶* adını verdiği bâbda dünyaya aşırı dalmamaya, tûl-i emel beslememeye dikkat çekmiştir. Bu hususta önce âyeti⁷ delil olarak zikretmiştir. Hemen peşinden Hz. Ali'den nakledilen *“Dünyayı da ahireti de benimseyenler vardır. Sizler dünyanın değil ahiretin oğulları olunuz. Bugün amel günüdür, hesap değil. Yarın ise hesap vardır, artık amel işlenemez”* mealindeki mevkûf bir hadise yer vermiştir.

Allah Resûlü'nün zühd, mal ve dünya sevgisi konusunda *“İnsanoğlu yaşlansa da onun kalbi şu iki hususta daima genç kahr: Dünyayı (malını, eğlencesini ve rahatını/lüksünü) sevmek ve tûl-i emel/ bitmeyen emel”⁸* buyurduğu, ayrıca

¹ Buhârî, “Rikâk”, 7.

² Buhârî, “Rikâk”, 7.

³ Buhârî, “Rikâk”, 7.

⁴ el-Fâtır 35/6; krş. Lokman 31/33. Buhârî, bu âyette geçen garur kelimesini, tâbiûn müfessirlerinden Mücâhid'in “şeytan” diye tefsir ettiğini kaydetmiştir.

⁵ et-Teğâbün, 15.

⁶ Buhârî, “Rikâk”, 4.

⁷ Âl-i İmrân 3/185.

⁸ Buhârî, “Rikâk”, 5.

“Âdemoğlu ile beraber iki şey de büyür: Mal sevgisi ve uzun bir ömür yaşama sevgisi”¹ buyurduğu nakledilmiştir.

Görüldüğü gibi Buhârî'nin *Kitâbü'r-rikâk*'ta ilgili bâblarda, gerek bâb başlığı olarak seçtiği ifadeler gerekse altında zikrettiği hadisler, dünyaya karşı zâhid olmaya, gerçek hayatın ahiret hayatı olduğuna, dünyanın geçiciliğine vurgu yapmaktadır. Erken dönem sûfilerin zühd kavramına yükledikleri anlam da - dereceleri olmakla beraber- aynıdır. Yukarıda ıktibas ettiğimiz hadislerde esasen kınanan mal değil, ona bağlanarak insanın dünyaya dalıp aldanmasıdır. İlgili rivayetlerden anlaşıldığına göre, dünya ve dünya malı mü'minin kalbinde yer tutmamalı, mala hak ettiğinden fazla değer verilmemelidir. Dünya malı kötü olmamakla beraber ona aşırı tamah edilirse fazla yenen yiyecek gibi insana zarar verebilir. Aynı zamanda bir fitne (imtihan) olan dünya malı, müttakî mü'minin elinde infak aracı ve Allah'ın rızâsını kazanmaya vesiledir. İnsan dünya nimetlerinden yararlansa da bunları Allah yolunda sarf etmeli ve yaratılış gayesini unutmamalı, dünyaya kapılıp gitmemelidir. Dünyanın fani olduğu, onun insanları aldatmaması gerektiğine yönelik âyetlerle Resûl-i Ekrem'in bu konudaki uyarıları; dünyaya fazla bel bağlanılmamasını, dünya nimetleri içinde ahiret yurdunun gözetilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Nitekim Asr-ı saadet'te Allah Resûlü ve çoğu sahâbe, yeni fetihlerle beraber zenginlik ve refahın arttığı dönemler de dâhil, zühd hayatı yaşamayı tercih etmişlerdir. Zühd hareketi şeklinde başlayan tasavvufun sûfilerin hayatlarının temel karakteristiği olduğu, diğer kaynaklarda olduğu gibi Buhârî'de de bu konudaki rivayetlerin belli bir yekûn tuttuğu, zühd hareketinin Kur'ân'daki ilgili âyetler ve onları teyid eden hadislerden beslendiği görülmektedir.

b. Rızâ

Tasavvuf makâmlarının en üstünü kabul edilen² rızâ, sözlükte “hoşnut ve memnun olmak, tasvip etmek, beğenmek” anlamlarına gelir. “Kulun ilâhî hükme itirazsız boyun eğmesi,”³ başına gelen şeylerde (kazâ) kalbin sükûn içinde olması şeklinde tanımlanabilir.⁴ Hâris el-Muhâsibî, “Rızâ, ilâhî irade hükmünü yerine getirirken kalbin huzur ve sükûn içinde olmasıdır”⁵ şeklinde bir tanım yapmıştır. Herevî “*Sen Rabbinden razı, O da senden razı olarak Rabbine dön*”⁶ âyetini delil olarak zikrettikten sonra rızâyı üç kategoride ele almıştır. Avamın rızâsı, “Hak'tan başkasına ibadeti çirkin görerek Rab olarak Allah'tan razı olmak”tır. Havâssın

¹ Buhârî, “Rikâk”, 5.

² Sühreverdî, *Avârif*, s. 276.

³ Yılmaz, *Ana Hatırlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 174.

⁴ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 111.

⁵ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 152.

⁶ Âl-i İmrân 3/200.

rızâsı, “kaza ve takdir olan her şeye razı olmak”, havâssu’l-havâssın rızâsı, “Allah Teâlâ’nın rızâsından razı olmak”tır.¹

“Allah onlardan, onlar da Allah’tan razı oldular”,² “Allah’ın onlardan razı olması her şeyden üstündür”³ mealindeki âyetler, rızânın yüce bir makâm olduğunu beyan etmektedir. Serrâc, Allah Teâlâ’nın ilk âyette kendi rızâsını önce zikrîmesini Allah’ın kullarından razı olmasının daha büyük olduğuna delil olarak kabul etmiştir.⁴ Aynı şekilde Buhârî, 6. bâbın başlığını “Allah’ın rızâsını kazanmak için amel işlemek” şeklinde koymuş ve bâbın altında “Allah’a kavuşmak isteyen Allah da kavuşmak ister” mealindeki hadisi nakletmiştir.

c. Tevbe ve İnâbe

Tasavvuf makâmlarının ilki sayılan tevbe, sözlükte tevbe “geri dönmek, rücû etmek, dönüş yapmak” anlamına gelmektedir.⁵ Cüneyd bunu “günahını unutman”, Sehl et-Tusterî “günahını unutmaman” diye tanımlamıştır.⁶ Tevbe, âsîlikten itaatkârlığa ve nefsten Hakk’a dönmektir.⁷ Nitekim bir rivayette “Allah’ın rızâsını kazanmak için Lâ İlâhe İllallah diyen bir kişiye Kıyamet günü Allah cehennem (de temelli kalmay)i haram kılar”⁸ denilmektedir.

İnâbe ise sözlükte “dönmek” anlamına gelmekte olup “Rabbimize dönmek”⁹ âyetinde ifade edilen hâldir. Herevî, inâbenin üç türlü olduğunu ifade etmiştir: Allah’a özür beyan etmek için dönüldüğü gibi (nefsi ıslah etmek veya ibadetlerdeki niyeti) düzeltmek için de dönmek, (tevbeye durmaya dair) söz vererek dönüldüğü gibi O’na karşı verilen sözleri yerine getirmek için de dönmek (davetine icabet ederek dönüldüğü gibi hâl (ve gidişât)le de O’na yönelmektir.¹⁰

Buhârî, Rikâk bölümü 18. bâba “doğru yolu tutup salih amele devam etme” başlığını koymuş ve bu başlık altında 8 hadis tahrîc etmiştir. Bu hadislerde az da olsa amelin devamlı ve düzenli olması, kişinin amelinin değil Allah’ın rahmetinin kişiyi kurtaracağı vurgulanmıştır.

d. İhlâs

¹ Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 33.

² el-Mâide 5/119.

³ et-Tevbe 9/72.

⁴ Serrâc, *el-Lüma’*, s. 52.

⁵ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 70.

⁶ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 141; Serrâc, *el-Lüma’*, s. 43.

⁷ Hücvirî, *Keşfü’l-mahcûb*, s. 542.

⁸ Buhârî, “Rikâk”, 6.

⁹ ez-Zümer 39/54.

¹⁰ Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 10.

Sözlükte “arınmak, kurtulmak, temiz ve katışıksız yapmak, gönülden bağlılık” gibi anlamlara gelen ihlâs, “ibadet ve davranışları yalnız Allah’a has kılarak eda etmek” şeklinde tanımlanabilir.¹ İhlâsa kısaca “kulun Allah’tan başka maksadı olmaması” denebilir. Amelin Allah’tan başkasının görmesini istenmemesi ve amellerin bulanıklıktan temizlenmesidir.²

Cüneyd, ihlâsı “Hangi konuda olursa olsun Hakk’ın rızâsına uygun düşen iştir” şeklinde değerlendirmiş, Ebû Yakub Sûsî ise “Hâlis amel odur ki meleğin haberi olmaz ki onu yazsın, şeytanın haberi olmaz ki bozsun, nefsin haberi olmaz ki onu vesile yaparak kendini beğensin”³ diyerek amelin sadece Allah için yapılması; kendini ve amelini beğenme, riya ve karşılık bekleme gibi maksatlarla yapılmamasına vurgu yapmışlardır. Herevî, ihlâsı “ameli her türlü karışıklıktan arındırmak” şeklinde tanımlamıştır.⁴ Aynı şekilde Buhârî, 6. bâbta amellerin Allah’ın rızâsını kazanmak için ihlâsla işlemesine dair hadise yer vermiştir.

e. Fakr

“Sâlihlerin şiarı ve müttakilerin yolu” şeklinde nitelenen⁵ fakr, “ihtiyaç duyulan şeyden mahrum olmak” demektir.⁶ Tasavvuf kaynaklarında fakr “Kulun hem dünyada hem ahirette Allah’tan başka hiç kimseyi görmemesi,”⁷ benzer bir tanımla “Kulun kendinde bir varlık görmemesi, her şeyi Hakk’a ircâ etmesidir.”⁸ Fakr, kişinin beşerî sıfatlardan sıyrılıp kendini bir şeye mâlik görmemesi, çok malı olsa bile ona gönül bağlamaması, onun gerçek sahibini düşünüp kendisini fakir addetmesidir.

Ebû Abdullah b. Cellâ (ö. 306/918), fakrı “İhtiyaçları bile olsa başkalarını kendilerine tercih ederler”⁹ âyetinde de işaret edildiği üzere ‘bir şeye sahip olmamandır, sahip olduğun zaman da bu şeyin senin olmamasıdır’¹⁰ şeklinde değerlendirmiştir. *Mukarreblerin fakrı, siddikların fakrı ve kanaat ehlinin fakrı* olmak üzere fakrın üç kategorisinden söz edilmiştir.¹¹

Mânevî mânada bütün insanlar fakir ve Allah’a muhtaç olup zengin olan yalnız Allah’tır. Bu anlamdaki fakrın insanın temel niteliklerinden biri olduğu hususunda

¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 169.

² Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 14.

³ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 149.

⁴ Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 26.

⁵ Serrâc, *el-Lüma’*, s. 47.

⁶ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 168.

⁷ Gümüşhanevî, *Câmi*, s. 54; *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (edit. Zafer Erginli), s. 232.

⁸ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 177.

⁹ el-İnsân, 76/8.

¹⁰ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 144-145.

¹¹ Serrâc, *el-Lüma’*, s. 49.

görüş birliği vardır.¹ “Allah ganidir, sizler fakirsiniz”² mealindeki âyette, Allah’ın zenginliği ile mahlûkun zenginliğinin kıyas edilmeyeceği açık olduğundan burada kastedilen Allah’ın samed olduğu, insanın ise varoluşu başta olmak üzere her hususta Allah’a muhtaç bulunduğu gerçeğidir.

Fakirliğin mi zenginliğin mi daha faziletli olduğu sûfiler arasında tartışılmıştır. Aşarê-i mübeşşereden sadece Sad b. EbûVakkâs’ın Ehl-i suffice’den olması veren elin alan elden üstün olduğunun belirtilmesi, kişi zenginliğin hakını yerine getiriyorsa ve mala sahip olmada niyeti hâlisse zenginliğin faziletli olduğu şüphesizdir. Ne var ki Allah Teâlâ’nın, “Sadakalar (zekâtlar) Allah’tan bir farz olarak ancak fakirler yoksullar... içindir.”³ buyurarak fakrı ve fakirleri övdüğü dile getirilmiştir.⁴ Ayrıca kaynaklarda fakirliğin faziletine dair “Cennete baktım çoğu fakir, cehenneme baktım çoğu kadın”⁵ buyurulmuştur. Ayrıca sûfiler bu konuda Tirmizî’nin nakledip garîb olarak nitelediği “Allah’ım beni fakr içinde yaşat, fakir olarak öldür ve fakirlerle haşret”⁶ rivayeti ile yine zayıf olarak değerlendirilen “Fakirlik benim iftihar vesilemdir”⁷ rivayetini delil getirmişlerdir. Yukarıdaki hadislerde aslında Resûlullah’ın fakirlikle kastettiği mal azlığı değil, kibrin zıddı olan tevazudur.

Buhârî, 13. bâbta zenginlerin kıyamet günü az mükâfat alacaklarını kaydetmiştir. Bunu zengin olduğu hâlde zekat, sadaka ve diğer infaklar türünden sorumluluklarını yerine getirmeyen zenginler şeklinde yorumlamak daha isabetlidir. Bu rivayette teşvik edilen fakirlik olmayıp zenginliğinin insanı şımarttığına, yükümlülüklerini yerine getirmekten alıkoyduğuna, zenginliğin hakkının verilmediğine tembih vardır.

Bununla beraber hadislerde fakrın biri hakikî, diğeri mecâzî anlamda iki mânada kullanıldığı dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Hadisler bir bütün olarak incelendiğinde fakirliğin istenmeyen bir durum olarak sunulduğu,⁸ Allah Resûlü’nün fakirlikten

¹ Uludağ, “Fakr”, *DİA*, XII, 132.

² Muhammed 47/38.

³ el-Bakara 2/274.

⁴ Ancak “Sadakalar (zekâtlar) Allah’tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm’a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur..” mealindeki âyette kimlere zekat verilebileceği sıralanmaktadır; âyetin tamamından anlaşıldığı üzere bu âyette zekat toplayan memurlar, köleler vb. övülmüş değildir.

⁵ Buhârî, “İman, 21; “Rikâk”, 51; Müslim, “Rikâk”, 1.

⁶ Tirmizî, “Zühd”, 36.

⁷ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, II, 87. İbn Hacer, bu rivayetin bâtil ve mevzu, İbn Teymiyye mevzû olduğunu belirtmişlerdir. Bu, Abdurrahman b. Ziyad b. Enam’ın sözüdür. İbn Adî, *el-Kâmil fi’l-duafâ*’da ve Deylemî çok zayıf bir senedle ve benzer ifadelerle nakletmişlerdir. Bk. Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, II, 87.

⁸ Müsned, II, 231, 250, 410; İbn Mâce, “Vesâyâ”, 4; Nesâî, “Vesâyâ”, 1, “Zekât”, 60.

Allah'a sığındığı görülür.¹ Resûl-i Ekrem'in bazen fakirlik çektiği bir vakiadır. Nitekim hicretten Allah Resûlü'nün vefatına kadar eşlerinin de üç gün üst üste karınları doymuş değildi.² Bir günün iki öğünden biri, sadece hurma idi. Bu sebeple Hz. Peygamber, "*Allah'ım! Muhammed âline rızık lutfet!*"³ şeklinde dua etmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki onlar daha sonraki dönemlerde mal ve refah artmasına ve imkânlar genişlemesine rağmen zâhidâne hayatı devam ettirmişlerdir. Öyle ki "*Allah Resûlü vefat edinceye kadar masada yemek yemedi, elenmiş undan yapılmış yumuşak ekmek de yemedi*"⁴ şeklindeki rivayetler onun kanaatini, fakir mü'minlere örnek oluşunu ve hayat tarzını yansıtmaktadır.

Allah Resûlü kendisine Uhud dağı altın olarak sunulsa, (borcunu ödemek için ayıracağı hariç) bu altınları üç günden fazla elinde tutmayıp infak edeceğini beyan etmiştir. Allah Resûlü; bu husustaki rivayetlerde dünya malının tatlı olduğunu, ancak onu elde etmek için ibadetlerini ve sağlığını ihmal edecek kadar hırslı davranılmamasını, malın asıl sahibinin emirlerine uyarak zekât ve sadaka gibi yükümlülüklerini yerine getirmesini, malına güvenip fakirlerin hor görülmemesini öğütlemektedir. Zira "gerçek zenginlik gönül zenginliği"dir.⁵ Aslında sadece çok mal sahibi olmakla zengin olunmayıp kişinin onu nasıl kullandığına bakılır.⁶ Kişi zengin olsa hem de üzerine farz ve müstehab olan iyilik ve Allah'a kurbiet noktasında sorumluluklarını yerine getirmekten geri kalmaz. Diğeri ise fakirdir, Allah'ın emrettiği mâli ibadetleri malı tükenir korkusuyla yerine getirmez. Bu kişi hem zâhirde hem de hakikatte fakirdir.

f. Havf ve recâ

Sözlükte korku anlamına gelen *havf*, "Hoş görülmeyen şeylerin gerçekleşmesine, sevilen şeylerin yok olmasına dair kaygı"⁷ diye tanımlanabilir. Başka bir ifade ile "geleceğe ait bir şeyin insanın hatırına gelip kalbine yerleşmesi"dir.

Ebû Amr ed-Dîmeşkî'nin *havf* hakkında "Korkan (hâif), düşmanından korktuğundan çok nefsinden korkan kişidir (zira en büyük düşman nefistir)" dediği nakledilmiştir.⁸ Ebû Abdullah b. Cellâ "Korkan, bütün mahlûkatın kendisinden

¹ Müsned, VI, 57, 207; Ebû Dâvûd, "Edeb", 101, Nesâî, "İsti'âze", 14, 16, "Sehiv", 90.

² Buhârî, "Et'ime", 1;

³ Buhârî, "Rikâk", 17.

⁴ Buhârî, "Rikâk", 16; Tirmizî, "Zühed", 38.

⁵ Buhârî, "Rikâk", 15. Gönül zenginliği içinde olmayan kişi övülmüş değildir. Böyle olmayına kişi aslında gönül bakımından fakirdir. Allah Teâlâ "*Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizsiniz. Zengin ve övülmeye lâyık olan ancak O'dur*" (el-Fâtır 15.) buyurarak insanın Allah'a muhtaç olduğuna vurgu yapmıştır. İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, XIII, 57-58.

⁶ Aynî, *Umdu'tü'l-kârî*, XXIII, 83.

⁷ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 101.

⁸ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 147.

korktuğu kimsedir”¹ diyerek Allah korkusunun verdiği heybetin başkalarını korkutacağını dile getirmiştir.

Recâ ise sözlükte “emel” anlamına gelmekte olup “sevilen şeyin gelecekte gerçekleşmesine yönelik olarak kalbin isteği” şeklinde tanımlanmıştır.² Tasavvuf terimi olarak “işlenen amelin kabul edilmesini ve bol sevap elde etmeyi ummak”tır.³ Başka bir ifade ile “İnsanın hatırına gelip kalbine yerleşen, hoş giden ve arzulanan bir şey” ise ona *recâ* denilmektedir.⁴ Herevî, *recâyı* tanımlarken el-Ahzâb 33/21. âyetini⁵ delil olarak zikretmiştir. O *recâyı*, amel sahibini çalışmaya sevk eden *avamın recâsı*, lezzetleri terk edip ilmin şartlarını yerine getirmek şeklindeki *riyazet ehlinin recâsı*, Allah Teâlâ ile mülâkî olmaya iştiaak duymak şeklinde *kalp ehlinin recâsı* şeklinde üç mertebede ele almıştır.⁶

İmam Buhârî, ilgili bölümün 19. bâbının başlığını “korku ile beraber *recâ*” adını koymuş, 25. bâbta amelinin kötü ve yetersiz görüp ailesine kendisi öldükten sonra cesedinin yakılıp denize savrulmasını emreden kişinin yargılandıktan sonra niçin böyle yaptığı sorulduğunda “Senden korktuğum için” cevabını vermesi üzerine bu kişinin affedildiği nakledilmiştir.⁷ Buhârî, 27. bâbta Allah Resûlü’nün “Benim bilmekte olduğumu sizler biliyor olsaydınız, muhakkak az güler, çok ağlardınız”⁸ buyurduğunu, Allah’tan havf sadedinde zikretmiştir. Allah korkusundan ağlayanı, Allah’ın kıyamet günü (ateşten ve aşırı sıcaktan) gölgelendireceği⁹ rivayetine yer vermiştir.

Buhârî 33. bâbta amellerin sonlarına göre değerlendirildiğine temas etmiş ve bu konudaki hadisi tahrîc etmiştir. Savaşta cengâverce savaşan bir muharibin, Allah rızâsını elde etmek için değil, insanlar görsün ve takdir etsin diye işlemesi sebebiyle bundan bir kazanç elde edemediği ve sonunda intihar ederek can verdiği rivayetine yer verilmiştir.¹⁰

Allah’ın rahmetinin genişliğini düşünerek ümidi kaybetmemek ve O’nun rahmetini ummak gerekir. Hadiste ifade edildiğine göre Allah’ın rahmeti olmasa, kimseyi ameli kurtaramaz. Buna Allah’ın Resulü de dâhildir. Bununla beraber Buhârî’nin Kitâbü’l-ede’b’inde hiçkimseyi “Allah Teâlâ rahmeti yarattığında %99’unu kendisinde bırakmış, %1’ini mahlûkât arasında pay etmiştir. Kâfir, Allah’ın rahmetinin genişliğini bilse, cennete girme ümidini kaybetmez; mü’min

¹ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 147.

² Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 109.

³ Muhâsibî, *Âdâbü’n-nüfûs*, s. 80.

⁴ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 210.

⁵ “Andolsun ki, Resûlullah, sizin için, Allah’a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah’ı çok zikredenler için güzel bir örnektir.”

⁶ Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 22.

⁷ Buhârî, “Rikâk”, 25.

⁸ Buhârî, “Rikâk”, 27.

⁹ Buhârî, “Rikâk”, 24.

¹⁰ Buhârî, “Rikâk”, 33.

*Allah'ın azabının hepsini bilse cehennem(e girmeyeceğin)den emin olmazdı"*¹ buyurulması, havf ve recâ arasında olunması gerektiğine işaret etmektedir. Bu sebeple düzenli, aşırıya gitmeden cennete kavuşuncaya kadar amele devam edilmelidir. Ayrıca Buhârî'nin bâb başlığı yapıp 19. bâbta Süfyan'ın "Bana en ağır gelen âyet² şudur" diyerek onun sözü olarak naklettiğine göre, Rabbimizden indirilen ilâhî kitabı uygulamadıkça değersiz olduğumuzu bilmemiz gerekir. Şu hâlde mü'min, yapılan ibadetin kabul edilip edilmediğini bilmediğinden korku duyarken bir taraftan da bu bilgisizlik ibadetin kabul edilmediği anlamına gelmediği için recâ içinde olmalıdır.³

g. Tevekkül

Tevekkül, sözlükte *vekl* kökünden "Allah'a güvenmek" anlamına gelir. Tevekkül "birinin işini üstüne alma, birine güvence verme; birine işini havale etme, ona güvenme" mânasına gelir.⁴ "Gönlünde Allah'tan başka fâil olmadığına inanan mü'minin O'na güvenip dayanması"dır.⁵ Sehl et-Tusterî'ye (ö. 283/896) göre "Tevekkül, Allah Teâlâ'nın huzurundaki kayıtsız şartsız teslimiyet hâli"dir.⁶ Mü'minlerin, havâssın ve havâssu'l-havâssın olmak üzere tevekkülün üç basamağından bahsedilmiştir.⁷

Kur'ân'da "Ey müminler! Tevekkül ediniz"⁸, "Tevekkül ehli olanlar Allah'a tevekkül etsin"⁹, "Mü'minler Allah'a tevekkül etsin"¹⁰ gibi âyetlerde tevekkül emredilmiş ve övülmüştür. Aynı şekilde Buhârî, Kitâbü'r-rikâk, 21. bâbta "Kim Allah'a tevekkül ederse Allah ona yeter" âyetini¹¹ başlık yaptıktan sonra "Ümmet-i Muhammed'den yetmiş bin kişi hesaba çekilmeden doğrudan cennete gideceklerdir. Bunların üç özelliği rukye yapmamaları, uğursuzluğa inanmamaları ve Allah'a tevekkül etleridir"¹² hadisini zikretmiştir. Aynı şekilde Buhârî 30. bâbta, mü'minin mal bakımından kendisinden aşağıda olanlara, amel bakımından kendinden üstte olanlara bakması gerektiğini ifade eden hadisten elde ettiği mânayı ilgili başlığa yansıtmıştır. Mezkûr âyet ve hadisler tevekkülün ehemmiyetini ortaya koymaktadır.

¹ Buhârî, "Edeb", 18.

² el-Mâide 5/68.

³ Bolat, "Tasavvufun Doğuşu", *Tasavvuf*, s. 122.

⁴ Geniş bilgi için bk. Çağrı, "Tevekkül", *DİA*, XLI, 1.

⁵ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 172.

⁶ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 151.

⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 51.

⁸ el-Mâide 5/23.

⁹ İbrahim 14/12.

¹⁰ et-Tevbe 9/51.

¹¹ et-Talak 65/3.

¹² Buhârî, "Rikâk", 21.

h. Mücâhede

Mücâhede sözlükte *cehd* kökünden gelip “güç ve gayret sarf etmek, bir işi başarmak için elinden geleni yapmak” gibi anlamları içermektedir.¹ “Kötülüğü emreden nefse karşı, şeriatın emrettiği ona zor gelen şeyleri yaptırmak suretiyle savaşmak” demektir.² “İnsanın nefsinin arzularına, kötü isteklerine ve şeytana karşı direnip savaşması,”³ kısaca “nefsle mücadele” şeklinde tanımlanabilir.

Allah Teâlâ “*Ama bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eristireceğiz. Hiç şüphe yok ki Allah iyi davrananlarla beraberdir*”⁴ buyurmuştur. Nitekim İmam Buhârî 37. bâbta Allah’a itaat hususunda mücâhede etme başlığını tercih etmiş ve bu başlık altında Allah’ın kulu üzerinde hakkının O’na ibadet edip hiçbir şeyi ortak koşmaması, kulun rabbi üzerinde hakkının ise O’na şirk koşmayıp kulluk etmesi hâlinde azap etmemesi⁵ mealindeki rivayete yer vermiştir.

i. Murâkabe

Murâkabe, sözlükte “denetlemek, kontrol etmek, gözaltında tutmak” gibi anlamlara gelir. “Kulun bütün hâllerinde Allah’ın kendisini bilip gördüğü şuurunu sürdürmesi”,⁶ “kulun gönlüne ve iç dünyasındaki duygu ve düşüncelerine Allah Teâlâ’nın müttali olduğunu bilmesi ve bu sebeple kalbini zikr-i ilâhîden alıkoyacak kötü düşüncelerden arındırması”dır.⁷ Serrâc (ö. 378/988), murâkabenin değerli bir hâl⁸ olduğunu ifade etmiş, Herevî (ö. 481/1089) ise murâkabeyi “maksudu gözlemeye devam etmektir” şeklinde değerlendirip üç derecesinin olduğuna temas etmiştir.⁹

Kur’ân’da “*Allah her şeyi murâkabe etmekte/gözetlemektedir*”¹⁰, “*İnsan hiçbir söz söylemez ki onu gözetleyen, dediklerini zapt eden bir (melek) hazır bulunmasın*”¹¹ buyurulmuştur. Mutasavvıflar murâkabeyi izah sadedinde “kulun Allah’ı görüyormuşçasına ibadet etmesi”ne dair hadise¹² atıfta bulunmuşlardır. İmam Buhârî, Kitâbü’r-rikâk 23. bâbta “*Allah’a ve ahiret gününe iman eden hayır söylesin veya sussun*” mealindeki hadisi bu sadette zikretmiştir. Aynı şekilde o, 10. bâbta malla yapılan imtihana dikkat edilmesine ve Allah Teâlâ’nın “*Doğrusu*

¹ İlgili kavramla ilgili geniş bilgi için bk. Uludağ, “Mücâhade”, *DİA*, XXXI, 440.

² Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 204.

³ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 191.

⁴ el-Ankebût 29/69.

⁵ Buhârî, “Rikâk”, 37.

⁶ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 210.

⁷ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, s. 164.

⁸ Serrâc, *el-Lüma’*, s. 53.

⁹ Bk. Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 25.

¹⁰ el-Ahzâb 35/52.

¹¹ Kâf 50/18.

¹² Buhârî, “İmân”, 37; Müslim, “İmân”, 57.

mallarınız ve çocuklarınız bir imtihandır"¹ buyurduğuna dikkat çekilmiştir. İnsanoğlunun mal hırsı, bir vadi dolusu altını olsa ikincisini isteyeceği ve gözünü ancak toprağın doyuracağı peş peşe zikredilen aynı temadaki beş rivayet ile dile getirilmiştir.²

j. Sabır

Sabır, sözlükte "engellemek, hapsedmek, güçlü olmak" gibi anlamlara gelmektedir. "Musibetlere maruz kaldığında bundan ne Allah Telâ'ya ne de başkasına şikâyetle bulunmak"³ demektir. Başka bir ifade ile sabır "Her türlü tedbiri aldıktan sonra imtihan dünyasında olduğunu bilerek başa gelen musibetlere katlanmak, şikâyetle bulunmamak ve isyan etmemek"tir. Nitekim Allah Teâlâ, Eyyûb'un (a.s.) sabrını övmüş, onun "*Rabbim bana zarar erişti. Sen merhametlilerin en merhametlisisin*"⁴ diye yakardığını haber vermiştir.

Buhârî, 20. bâbta Allah'ın yasakladıklarından kaçınıp onları işlememede sabırlı olunması şeklinde bir üst başlık koyup peşinden Allah Teâlâ'nın sabırlılara mükâfatlarını hesapsız bir şekilde vereceğine dair âyeti⁵ ve "Hz. Ömer'in "Biz yaşayışımızın hayrını sabırla bulduk" mealindeki mevkûf rivayeti zikretmiştir.⁶

Elbette makâmlar bunlardan ibaret değildir. Nitekim Kelâbâzî, yukarıdaki tabloda yer alan makâmlara ilave olarak on yedi makâm daha saymaktadır. Tevâzu, havf, takvâ, ihlâs, şükür, yakîn, zikir, üns, kurb, ittisal, muhabbet bunlardandır.⁷ Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*'da makâmlar şeklinde bir başlık atıp hepsini ayrı ayrı saymasa da eserin muhtelif yerlerinde makâmlara temas etmektedir.⁸ Buraya kadar zikrettiğimiz makâmları tablo üzerinde göstermek faydalı olacaktır.

Şekil 4: Kitâbü'r-Rikâk'ta ve Tasavvuf Kaynaklarında Yer Verilen "Müşterek" Makâmlar

Tasavvuf Kaynaklarında Makâmlar	Kelâbâzî, <i>Bahrü'l-fevâ'id</i>	Serrâc, Lümâ	Kuşeyrî, Risâle	Hücvirî, Keşf	Buhârî, Kitâbü'r-rikâk (Mefhum olarak)
TEVBE					
VERÂ					
İNÂBE					

¹ et-Tegâbun 64/15.

² Buhârî, "Rikâk", 20.

³ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 131.

⁴ el-Enbiyâ 21/83.

⁵ ez-Zümer 39/10.

⁶ Buhârî, "Rikâk", 20.

⁷ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 35-161.

⁸ Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 289.

ZÜHD

FAKR

SABIR

TEVEKKÜL

RIZÂ

Biz yukarıdaki tabloda sadece Buhârî'nin naklettiği hadislerle açıklık getirdiği ve Serrâc gibi sûfilerce makâm olarak nitelenen terimlere yer verdik. Ayrıca *mücâhede* ve *murâkabe*, çoğu kaynakta makâmlar arasında zikredilmediğinden Buhârî'nin söz konusu bölümünde buna dair hadisler geçmesine rağmen her iki terime dair bilgi vermiş olsak da biz de bu tabloda onları zikretmedik. Tespit edilebildiği kadarıyla ve tabloda görüldüğü üzere, sekiz makâm mezkûr kaynaklarda "müşterek" geçmektedir. Daha önemlisi Buhârî, söz konusu kaynaklarda makâm şeklinde zikredilen terimlere, *Kitâbü'r-rikâk*'ta bâb başlıklarında ve altında tahrîc ettiği hadis metinlerinde, bazılarını kavramı bizzat zikrederek, bir kısmını ise hadislerden çıkan anlam olarak vermiştir. Elbette onun *el-Câmiu's-sahîh*'inin *Kitâbü'l-edeb*, *Kitâbü't-tevbe*, *Kitâbü'l-isti'zan* gibi kitaplarında, mutasavvıflar tarafından hâl ve makâm şeklinde nitelenen konulara dair hadisler de mevcuttur. Biz konumuzu *Kitâbü'r-rikâk*'taki hadislerle sınırlı tuttuğumuzdan böyle bir tablo ortaya çıkmış bulunmaktadır.

SONUÇ

Tasavvufun, "âyet ve hadislerde beyan edilen ahlâkî öğretilerin tezâhürü ve tecrübesi" olduğu söylenebilir. İmam Buhârî ve benzeri muhaddislerin kaydettikleri ahlâk hadisleri arasında geçen ve tasavvuf kaynaklarında *hâl* ve *makâmlar* şeklinde tanıtılan terimler, temelde Kur'ân ve Sünnet'e dayanmaktadır. Hicrî II. asırda sûfiler arasında kullanılmaya başlanıp yine sûfiler arasında giderek yaygınlaşan kelimeler zamanla terim hâline gelmiştir. Dahası Herevî ve Serrâc gibi mutasavvıflar, makâm diye nitelenen terimlerin değişik kategorilerinin ve derecelerinin olduğunu belirtmiş ve eserlerinde bunu örneklendirmişlerdir. Nitekim Herevî, bunları genişleterek yüz makâmdan söz etmiştir.

el-Câmiu's-sahîh'in *Kitâbü'r-rikâk* bölümü, 53 bâb/tercüme ve 171 hadis ihtiva etmektedir. İmam Buhârî, mezkûr bölümde yaklaşık otuz beş sahâbeden hadis nakletmiştir. Bu bâblarda çoğu tasavvuf kaynağında müştereken zikredilen makâmlar, Buhârî'nin *Kitâbü'r-rikâk*'ta iki şekilde geçmektedir:

1. Bâb başlığında -adına makâm demese de- makâmın adını zikrederek verdikleri, bunlara fakr,¹ havf ve recâ,² sabr,¹ tevâzu² örnek olarak zikredilebilir.

¹ Buhârî, "Rikâk", 10, 16.

² Bk. Buhârî, "Rikâk", 19; 18.

2. Buhârî'nin koyduğu başlıktan ve bâb altında zikrettiği hadislerden ortaya çıkan anlam, başka bir ifade ile ilgili hadislerin tekâbül ve işaret ettiği mâna ve makâm. Meselâ *Kitâbü'r-rikâk*'ta konu itibariyle en çok zühde (3,7, 8, 10, 14, 15, 17, 30. bâblar) yer verildiği, bunu takvâ ve verânın (23, 24, 25, 28 ve 32 bâblar) ve havfin (24, 25, 27 ve 33. bâblar) takip ettiği dikkat çekmektedir. Fakr (15 ve 16. bâblar), tevekkül (6. 21 ve 30. bâblar), tevbe (26. bâb), murâkabe (10 ve 23. bâblar), mücâhede (34 ve 37. bâb) ve istikâmet (18. bâb) diğer konular arasında zikredilebilir. Bazı hadislerin birkaç konuyla alâkalı olduğu belirtilmelidir.

Buhârî'nin *Kitâbü'r-rikâk*'da kullandığı *terâcim*den ve bunların altında derc ettiği hadislerin bütününde dünyaya karşı zâhid olmak, vakti değerlendirmek, nefsiyle mücâhede etmek, Allah'a karşı takvâlı olup O'ndan hayâ etmek, tevbe edip günahlardan uzak durmak, O'na tevekkül etmek, mal konusunda kendinden imkân bakımından daha kısıtlı olanlara bakmak gibi ahlâkî vasıfların da işlendiği, bunların bölümün adına uygun düşüp kalp inceliğini (rikkat, ç. rikâk) sağladığı görülmektedir. Bunlar, tasavvuf kaynaklarının da müştereken ele aldıkları ve sûfilerin ortak vasıfları olarak takdim edilen konulardır.

Erken dönem tasavvuf kaynaklarında yer verilen tevbe, verâ, inâbe, zühde, fakr, sabr, tevekkül ve rızâ gibi makâmlara Buhârî'nin *Kitâbü'r-rikâk*'ta yer verdiği dikkate alındığında, aslında erken dönem tasavvuf klasikleri ile Buhârî'nin *Kitâbü'r-rikâk*'ı arasında -anlatılan sufi hikâyeleri hariç bırakılırsa- ilgili hususta pek fark bulunmadığı söylenebilir. Nitekim Buhârî ile söz konusu kaynaklar, benzer âyet ve rivayetlere atıfta bulunmuş, ilgili terimleri bu çerçevede ele almışlardır. Sûfilerin bir kavramla ilgili farklı tanımları ise aslında onların bulundukları makâmı, o makâmdaki bakış açılarını, tecrübelerini, kendi tercih ve zevklerini yansıtmaktadır.

Buhârî'nin ve mutasavvıfların bu terimlerle ilgili ortak kaynağı, gerek doğrudan gerekse mâna ve muhtevâ olarak ilgili terimlere yer veren Kur'ân ve hadislerdir. Ayrıca erken dönemden itibaren tasnif edilen ve içlerinde merfû', mevkûf, maktû' hatta Hz. Mûsâ, Dâvûd, Lokman, İsâ gibi peygamberlere ait (bir kısmı İncil ve Tevrat'ta da geçen) bazı *haber*lerin başta Abdullah b. Mübarek ve Ahmed b. Hanbel olmak üzere pek çok muhaddis tarafından telif edilen *Kitâbü'z-zühde*'lerde derlendiği dikkat çekmektedir. Nûr-ı Muhammedî ve Hakikat-i Muhammediyye gibi kavramlarda diğer düşünce ekollerinden kısmen etkilenme olsa bile, makâmlar özelinde ifade edersek bunların kaynağının Kur'ân ve Sünnet olduğu, erken dönem mutasavvıfların eserlerinden ve Buhârî'nin ilgili bölümündeki tercihlerinden anlaşılmaktadır. Asıl hayatın ahiret hayatı olduğu gerçeğinden hareketle dünyayı ve dünya nimetlerini inkâr etmeden ve dünyadaki nasibini unutmadan, bunlarla Allah'ın rızasını ve ahiret yurdunu arama, esasen Resûlullah'ın (s.a.v.) ve

¹ Buhârî, "Rikâk", 20.

² Buhârî, "Rikâk", 38.

ashâbının temel gayesi olmuştur. Bu sebeple onların dünyaya karşı zâhid oldukları, zühdün hayatlarının merkezinde yer aldığı dikkat çekmektedir. Sûfiler de aynı temel gayeyi benimsemişlerdir.

KAYNAKÇA

Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Muhammed (ö. 1162/1749), *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs: amma iştehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs* (tsh. Ahmed Kalaş) Mektebetü'l-kudsî, Kahire 1351/1932.

Ajay Kumar Ghosh- Sumeer Ahmad Mir, "A Short Introduction to Origin, Beginning and History of Sûfism or Tasawwuf", *International Journal of Management and Applied Science*, ISSN: 2394-7926 Volume-2, Issue-12, Dec.2016 s. 75-82.

Arslan, Ali, "el-Câmiu's-Sahîh'in "Kitâbu'r-rikâk" Bölümünün Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Rikâk Anlayışı", *Tarih Okulu Dergisi*, Eylül 2015, Yıl 8, Sayı XXIII, s. 139-162.

Aydınlı, Abdullah, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, Seha Yay., Ankara, 1986.

Ayhan, Mehmet, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Fütûhât'ta Keşf Yoluyla Naklettiği Tasavvufi Muhtevaya Sahip Rivâyetler", *İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Yıl: 2015, 22-56.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1421/2001.

Bardakçı, Necmeddin, "III-IV/IX-X. Yüzyıllarda İslam Tasavvufunun Teşekkül Süreci", *İslam Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar* (edit. Necmeddin Bardakçı), Süleyman Demirel Ünivirsitesi, Isparta 2017.

Bolat, Ali, "Tasavvufun Doğuşu", *Tasavvuf* (edit. Kadir Özköse), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 105-130.

Câbirî, Muhammed Abid, *Arap - İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* (Çev. Burhan Töroğlu ve diğerleri), İstanbul 2000.

Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed (ö. 816/1413), *Kitâbü't-Ta'rîfât*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1403/1983.

Çağrı, Mustafa, "Tevekkül", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, XLI, 1-2.

Demirci, Mehmet, "Hal", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XV, 216-218.

Ernst, Carl W, "Tasawwuf", *Encyclopedia of Islam* (ed. Richard Martin) Macmillian reference USA, 2003, s. 2.

Ertürk, Mustafa, "İmam Buhârî'nin Siyaset Anlayışı Yöneten ve Yönetilen İlişkisi", *Marîfe*, Yıl 1, sayı 1, Bahar 2001, s. 7-31.

Gümüshanevî, Ahmed Ziyaeddin Nakşibendî (ö. 1311/1893), *Câmiü'l-usûl fî evliyâi ve envâihim ve evsâfihim; Mütemmimâtu câmiî'l-usul*, y.y, t.y.

Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fî ehâdisi'r-resûl* (thk. Aburrahman Umeyra), Beyrut 1992.

Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ts.

Hatipoğlu, M. Said, "İlk Süfîlerin Hadis/Sünnet Anlayışları Üzerine", *İslâmiyât*, cilt 2, sayı, 3, Ankara 1999, s. 7-14.

Herevî, Ebû İsmail Hâce Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî (ö. 481/1089), *Menâzilü's-sâirîn* (çev. Abdürrezzak Tek) Emin Yay. Bursa 2017.

Hıdır, Özcan, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yay. İstanbul 2017.

Hücvirî, Ebû'l-Hasan Ali b. Osman b. Ali (ö. 465/1072) *Hakikat bilgisi = Keşfü'l-mahcûb* (haz. Süleyman Uludağ) Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449) *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (tahkik ve tashih Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Baz), Dâru'l-fîkr, Beyrut ts.

....., *Hedyü's-sârî* (tahkik ve tashih Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Baz), Dâru'l-fîkr, Beyrut ts.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâru's-sadr, Beyrut t.y.

İbnü'l-Arabî, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali (ö. 638/1240), *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (thk. Osman Yahya), el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-amme li'l-kitâb, el-Mektebetü'l-Arabiyye, Mısır 1985/1405; Dâru sâdır, I-IV, Beyrut ts.

Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb (ö. 380/990), *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay. İstanbul 1992.

Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer (ö.1345/1927), *Hadis Literatürü* (Ter. Yusuf Özbek), İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

Knysh, Alexander, *Islamic Mysticism: A Short History*, Brill, Leiden 2000.

Konur, Himmet, "Tasavvufun Gelişimi", *Tasavvuf* (edit. Kadir Özköse), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 133-210.

Köktaş, Yavuz, *İlk Dönem Süfîleri ve Hadis Hakîm et-Tirmizî Örneği*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2010.

Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Havâzin en-Nisâburî (ö. 465/1072), *Kuşeyri Risâlesi* (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.

Kutluay, İbrahim, “İmâm Buhârî’nin Sünneti Müdafaası -el-Câmi’u’s-Sahîh’in Kitâbü’l-İ’tisâm bi’l-Kitâb ve’s-Sünne Bölümü Çerçevesinde-“, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* [Bilimsel Birikim], 2011, cilt: XI, sayı: 1, s. 51-57.

Melchert, C., “Hadis Ravisi Olarak İlk Zahidler” (trc. Süleyman Doğanay) *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8, 2007, sayı: 19, s. 414.

Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü (edit. Zafer Erginli), Kalem Yay. İstanbul 2006.

Muhâsibî, Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed (ö. 243/857), *Âdâbü’n-nüfûs* (neşr, Mecdî Fethi es-Seyyid), Kahire 1991.

Nicholson, R.A. *Fi’t-tasavvufi’l-İslâmî ve Târihih*, Arapçaya çev. Ebû’l-Alâ Afîfî, Matbaatu lecneti’t-telif ve’t-tercemeti ve’n-neşr, Beyrut 1956.

Özaşar, Mehmet Emin, “ez-Zühed ve’r-rekâik”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 537

Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

Polat, Selahattin, “İnsan Hakları İle İlgili İslâmî Prensipler Işığında Buhârî’nin Sahîh’indeki Bazı Bâb Başlıklarının Fikhî Görüşlerle Mukayesesi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, sayı: 4, s. 125-148.

Saklan, Bilal, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfiler (H. IV/M. X. asır)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.

....., “Tasavvufun Kaynağı Olarak Sünnet”, *İslâm’ın Anlaşılmasında Sünnet’in Yeri ve Değeri Kutlu Doğum Sempozyumu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 65-77.

Serrâc, Ebû Nasr (ö. 378/988), *el-Lüma’ İslam Tasavvufu* (Çev. H. Kamil Yılmaz), Altınoluk Yay., İstanbul 1996.

Sezgin, Fuad, *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî* (trc. M. Fehmî Hicâzî), İdâretü’s-sekâfe ve’n-neşr bi Câmiati’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye 1403/1983.

Sühreverdî, Ebû Hafs Şehabeddin Ömer b. Muhammed (ö. 632/1234) *Avârifü’l-ma’ârif* (neşr. Muhammed Ali Beyzâvî) Beyrut 1999.

Toksarı, Ali, “Sahihu’l-Buhârî’nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi’l-Buhârî)”, *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî (811-869)-Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Kayseri, 1996, s.109-131.

Türk, Hamide, *Ma’ruf Kerhî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menâkıbu Ma’ruf el-Kerhî İsimli Eseri* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Konya 2003.

Uludağ, Süleyman, “Mücâhade”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 440-441.

-----, "Fakr", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XII, 132-134.

Yıldırım, Ahmet, *Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yay, Ankara, 2000.

....., "İlk Dönem Sûfilerinin Peygamber ve Sünnet Anlayışları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Sayı: 9, Cilt: 9, 2000.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay. 1997.